

Razvoj tipografskih elemenata na naslovnim stranica hrvatskih starih tiskanih knjiga

Mohoti, Marijana

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:117430>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za informacijske znanosti
Jednopredmetni diplomski sveučilišni studij informacijskih znanosti
(knjižničarstva)

Marijana Mohoti

**Razvoj tipografskih elemenata na naslovnim
stranicama hrvatskih starih tiskanih knjiga**

Diplomski rad

Zadar, 2016.

Sveučilište u Zadru

Odjel za informacijske znanosti

Jednopedmetni diplomski sveučilišni studij informacijskih znanosti
(knjižničarstva)

**Razvoj tipografskih elemenata na naslovnim stranicama
hrvatskih starih tiskanih knjiga**

Diplomski rad

Student/ica:

Marijana Mohoti

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Marijana Tomić

Zadar, 2016.

Sadržaj

SAŽETAK

1. UVOD	1
2. POČECI EUROPSKOG KNJIGOTISKA	3
2.1. Tiskarstvo u Hrvatskoj	10
3. DEFINICIJE	11
3.1. Tipografija	11
3.2. Sadržajna obilježja	12
4. ISTRAŽIVANJE	13
4.1. Svrha i cilj istraživanja	14
4.1.1. Metodologija	14
4.1.2. Problemi	16
4.2. Rezultati i analiza istraživanja	17
4.2.1. Tekst	18
4.2.2. Interpunkcija	20
4.2.3. Ime i titula autora	21
4.2.4. Posvete	26
4.2.5. Tiskarski znak	28
4.2.6. Ilustracije	30
4.2.7. Podaci o tiskaru, mjestu i godini izdanja	31
4.2.8. Dopuštenje za tisak	32
4.2.9. Ex libris	33
4.2.10. Vodeni žig	34
4.3. Grafički prikazi	35
4.3.1. 16. stoljeće	36
4.3.2. 17. stoljeće	37
4.3.3. 18. stoljeće	38
4.3.4. 19. stoljeće	39
4.4. Rasprava	40
5. ZAKLJUČAK	42
6. LITERATURA	44
ABSTRACT	47
PRILOG	48

SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada je način na koji su se tipografski elementi navodili, ali i mijenjali na naslovnim stranicama knjiga u razdoblju od 16. do 19. stoljeća. Na početku rada dan je kratki pregled razvoja tiskarstva, nakon čega slijedi istraživanje provedeno u Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Cilj rada je istražiti razvoj naslovnih stranica starih knjiga u razdoblju od četiri stoljeća, i to na primjeru knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u važnim tiskarskim središtima tog doba kao što su Venecija, Zadar, Rim i Ancona. Analizirane knjige pronađene su uglavnom u fondu Znanstvene knjižnice u Zadru, ali je u nedostatku naslovnih stranica iz 16. stoljeća bilo potrebno analizirati dodatne izvore.

Ključne riječi: tipografska obilježja, tiskarstvo, tipografija, stara tiskana građa, cinquecentine, tiskarski stroj

UVOD

Ovaj diplomski rad proučava tipografska obilježja, odnosno elemente naslovnih stranica knjiga pisanih na hrvatskom jeziku, a koje su tiskane u razdoblju od 16. do 19. stoljeća, tj. naslovne stranice starih knjiga.

Pod pojmom „*stara tiskana građa*“ ili „*stara knjiga*“ podrazumijeva se građa tiskana od sredine 15. st. do 1850. godine, no za potrebe ovog rada ta se granica pomakla za pedesetak godina te su predmet istraživanja i analiziranja naslovne stranice tiskane od 1500. – 1899. godine. Razlog pomicanja granice jest dobivanje zaokružene cjeline od četiri puna stoljeća budući da su neki autori mišljenja su kako se prva desetljeća nakon izuma smatraju eksperimentom, te su se prave promjene u tiskarstvu počele zbivati početkom 16. stoljeća. Iako se izum tiskarskog stroja veže uz 15. stoljeće, standardne naslovnice s cjelovitim impresumom kojim se knjiga u potpunosti 'legitimira' tiskari uvode tek pedesetak godina kasnije, početkom 16. stoljeća, te upravo zbog toga, početne godine tiskanja knjiga nisu obuhvaćene ovim istraživanjem.

Svaki od proučavanih elemenata zasebno će se razraditi, a uključuju: boju tiskanog teksta, način isticanja pojedinih dijelova teksta, jednostavna ili ukrasna slova, položaj imena autora, posvete svecima, predstavnicima crkvene ili državne vlasti i sl., tiskarski znak, način na koji su navedeni mjesto i godina tiskanja, kao i mjesto na kojem su navedeni, dopuštenje za tisak, ilustracije i svi ostali elementi koji su otisnuti na naslovnoj stranici idealnog primjerka.¹

Polazišna točka ovog istraživanja su tiskani katalogi Znanstvene knjižnice u Zadru, kao i katalog na listićima. Svrha ovog rada jest utvrditi do kojih promjena na naslovnim stranicama knjiga dolazi u svakom od četiriju stoljeća, odnosno utvrditi način, vrstu i količinu promjena koje su se zbivale na naslovnim stranicama tijekom vremena. Pritom će se staviti naglasak na usporedbu tipografskih elemenata kako bi se utvrdile i opisale spomenute promjene

¹ Idealni primjerak = najsvršeniji primjerak knjige u onom obliku u kojem ga je tiskar proizveo, a nakladnik dao u opticaj. Vidi: Gaskell, Philip. A new introduction to bibliography. [2nd ed.] Oxford: Oxford University Press, 1974. Str. 315. Citirano prema: Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007. Str. 43.

pretpostavljajući kako su masovna proizvodnja knjige i društvene prilike tog doba imali jak utjecaj na izgled naslovnih stranica i tipografskih elemenata na njima.

Iako neke inozemne knjižnice imaju svoje kataloge starih knjiga (tako, primjerice, Državna knjižnica u Berlinu ima digitalni skupni katalog inkunabula *Die Datenbank Gesamtkatalog der Wiegendrucke*²) čak i u elektroničkom obliku, Znanstvena knjižnica Zadar ne može se pohvaliti takvim postignućem, te je u nedostatku istog bilo potrebno manualno pretražiti katalog rijetkosti pisan na listićima. U Hrvatskoj postoji centralni katalog knjiga 16. stoljeća koji je pokrenut 1985. godine na inicijativu Komisije za povijest knjige i knjižnica Hrvatskog knjižničarskog društva. Tako je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu prikupljeno oko 1.200 kataložnih listića hrvatskih i stranih knjiga 16. stoljeća i to iz više knjižnica – NSK, Sveučilišne knjižnice iz Splita, Znanstvene knjižnice Zadar, Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, franjevačkih knjižnica u Varaždinu, Hvaru i sl. No nažalost, projekt se ugasio te su neke od spomenutih knjižnica samoinicijativno tiskale kataloge svojih zbirki cinquecentina.³ Tako, primjerice, Znanstvena knjižnica Zadar ima tiskane kataloge knjiga tiskanih u 16. i 17. stoljeću, no ne i za 18. i 19. stoljeće.

Budući da se vrlo malen broj literature bavi isključivo ovakvom tematikom, a količina literature koja je usmjerena na istraživanje literature na hrvatskom jeziku još je manja, u ovom radu bit će korišteno tek nekoliko radova i teorijskih spoznaja na sličnu temu. Iako se ovo istraživanje temelji na knjigama tiskanim na hrvatskom jeziku, rezultati ovog istraživanja poslužiti će kao osnova za istraživanje razvoja tipografskih obilježja knjiga tiskanih i na drugim jezicima u važnim tiskarskim središtima tog doba kao što su Venecija, Zadar, Rim i Ancona, ali će i nastojat pružiti pregled razvoja tipografskih obilježja kroz razdoblje od četiri stoljeća.

Kako bi se odredio manji istraživački korpus odlučeno je da se tipografska i sadržajna obilježja istraže na knjigama pisanim hrvatskim jezikom.

² Usp. Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007. Str. 2.

³ Usp. Katić, T. Nav. dj., str. 3.

POČECI EUROPSKOG KNJIGOTISKA

U vrijeme kada se Europom sve više širi pismenost i opća želja za obrazovanjem te je s tim u skladu rapidno rastao i broj pismenih ljudi, kad su brojni studenti na sveučilištima trebali sve više školskih i drugih knjiga te kad je knjiga postala tražena roba i počela igrati mnogo važniju ulogu nego ikad prije, bilo je potrebno hitno riješiti pitanje masovne, industrijske proizvodnje knjige. Stari način umnažanja knjiga pomičnim slovima postao je spor, skup i neučinkovit posao koji više nije mogao udovoljiti zahtjevnoj masi. Bilo je nužno pronaći način da se knjiga umnaža što brže i jednostavnije. Također je cijenom trebala biti pristupačna što većem broju ljudi.

Ovo je pitanje riješio Johannes Gensfleisch, koji je kasnije uzeo ime Gutenberg po nazivu rodne kuće (Hof zum Gutenberg) u Mainzu. S obzirom da je Mainz tada bio preplavljen zlatarskim radionicama, te radionicama za izradu metalnih pečatnjaka i novca, vjeruje se da je upravo zahvaljujući takvim radionicama mladi Gutenberg izučio zanat koji će mu kasnije biti od velike koristi. Mnogi autori drže da je Gutenberg ideju o tiskanju teksta pomičnim slovima dobio nekim posrednim putem s Istoka. No, kad bi to i bilo točno, za realizaciju ideje i za njezinu ekonomičnu iskoristivost trebalo je riješiti niz tehničkih poteškoća u čemu Gutenberg nije imao nikakvih poznatih prethodnih uzora. No osim tehničkih poteškoća, realizacija ovakve ideje nije bila moguća bez povećane količine novca koju Gutenberg nije imao.

1450. godine Gutenberg u Mainzu posuđuje novac od bogatog građanina Johannes Fusta. Sav trošak koji je proizlazio iz izuma tiskarskog stroja Gutenberg je plaćao upravo tim novcem. Taj je trošak uključivao olovo, pergament, boju, razne pripremne radove, ali i radnike kojih je u pojedinim fazama bilo čak i do 20.

Godine 1452., nakon opsežne pripreme, Gutenberg započinje tiskati Bibliju. Istraživači pretpostavljaju kako mu je pomagalo najmanje dvadeset pomoćnika, od čega je bilo šest slagara i dvanaest tiskara na šest tiskarskih preša, koji su radili u parovima. Jedan je nanosio boju na slog, a drugi je ulagao arke papira ili listove pergamene i rukovao tijeskom. Bilo je tu i gravera, slovoljevača, pomoćnika za pripremu papira i za miješanje boje, te ostalih pomoćnika. Svaki je arak bilo

potrebno otisnuti dva puta: prvo lice, a potom poledinu lista. Tiskanje Biblije od 42 retka (broj redaka teksta po stranici) u nakladi od 180 do 200 primjeraka dovršeno je 1454. godine, a dodatno opremanje, unošenje rubrika odnosno inicijala, 1455. godine. Procjenjuje se da je oko 30 od 180 ili 200 primjeraka Biblije tiskano na pergameni za imućnije kupce. No za postizanje kvalitetnog i komercijalnog knjigotiska bilo je potrebno savršeno precizno uskladiti više mehaničkih postupaka, prije svega postupak slaganja slova u tiskovni blok, nanošenje tiskarske boje, strojno otiskivanje stranica, a poslije i umetanje drvoreznih ploča. S obzirom da su Gutenbergu uzor bile latinske Biblije ispisane gotičkom teksturom, zahtijevao je da i tiskana slova izgledaju kao da ih je pisao najvještiji pisar. Za to je trebalo izraditi mnoštvo specijalnih oblika slova, abrevijatura, tj. slovnih znakova s dodacima u obliku crtica, točkica itd., a jednako tako i ligatura, dvaju ili više međusobno povezanih, odnosno spojenih slova i slično. Zbog svega ovog Gutenbergov je slovni pribor za tiskanje obuhvaćao 290 pismovnih znakova. Kanije je taj broj smanjen na 60 do 80.

Slaganje jedne stranice Biblije trajalo je deset do dvanaest sati, no rezultat je vrhunska ljepota, ravnomjernost i proporcionalnost sloga. No nakon svega ovoga posao još nije bio gotov. Potrebno je bilo tekst još i rubricirati, tj. unijeti sve one podatke koji su u starim kodeksima ispisani crvenom bojom – inicijali, živo zaglavlje, završne i početne rečenice pojedinih poglavlja, crvene crtice u početnim slovima svake nove rečenice i dr. Za inicijale je bilo ostavljeno prazno mjesto na koje se kasnije ručno unosilo odgovarajuće početno slovo. No briga za unošenje početnog slova bila je prepuštena kupcu knjige, te su zbog toga mnoge knjige do danas ostale bez njih.

Nastojanje da svojim tiskopisima postigne što veću sličnost rukopisnim knjigama zahtijevalo je od Gutenberga velike napore. On je uz Bibliju tiskao čak i upute za rubrikatora (*tabula rubricatoria*), koje su na osam stranica sadržavale sve dijelove teksta što ih je trebalo nadopisati ručno crvenom bojom.

Najkasnije početkom 16. stoljeća tiskari odustaju od oponašanja rukopisnih kodeksa. Izrađuju se posebni drvorezni (katkad i metalni) inicijali koji su se mogli tiskati zajedno s tekstom. Ručni ukrasi uglavnom se izostavljaju (osim u slučaju kad kupac sam organizira njihovo unošenje), tiska se najčešće samo jednom

bojom i to crnom. Uglavnom se samo liturgijske knjige, prije svega misali i molitveni časoslovi odnosno brevijari, tiskaju dvobojno, crnom i crvenom bojom.

Gutenbergova se vještina i domišljatost iskazuju i u drugim tehničkim rješenjima poput slagarskog stroja. Naime, za toliki broj pismovnih znakova bilo je potrebno konstruirati prikladan slagarski stroj sa odgovarajućim pregradama koje će olakšati i ubrzati slagarev posao. Osim toga, Gutenberg je izumio i slagaljku (vrstač) u koju je slagar stavljao slovo po slovo i nizao redove sloga, potom okvir za njihovo slaganje u stupce (kolumne) itd. Važno je napomenuti kako ni uobičajene pisarske tinte nisu odgovarale tehnicima tiska. Naime, bile su prerijetke i nisu dobro prijanjale uz metalna slova. Nakon mnogih eksperimenata najboljom se pokazala mješavina čađi i ukuhanoga lanenog ulja. Takvu masnu boju nanosilo se na slog tamponom od pseće kože ispunjenim konjskom dlakom.

No rukom pisana knjiga, nije istog časa, čim je Gutenberg tiskao svoje knjige na tiskarskom stroju, zamijenjena tipografskim medijem. Sam proces potiskivanja rukopisne knjige trajao je u razvijenim europskim zemljama pedesetak godina, a u ostalima i dulje. Nakon uvođenja knjigotiska, rukopisna i tiskana knjiga još dugo egzistiraju usporedno. Koncem 15. stoljeća u uporabu ulaze naslovne stranice, no one obično sadrže tek jedan ili dva retka s kratkim naslovom djela. Standardne naslovnice s cjelovitim impresumom kojim se knjiga u potpunosti 'legitimira' tiskari uvode početkom 16. stoljeća.⁴

No nije Gutenberg slučajno odabrao upravo Bibliju kao prvo djelo koje će tiskati na svom tiskarskom stroju. Naime, tiskanje Biblije činilo se financijski najisplativijim i najsigurnijim pothvatom kako za njega tako i za njegovog financijera Fusta. Ova je Biblija imala ukupno 1.280 stranica podijeljenih u dva sveska velikog formata, s tekстом otisnutim u dva stupca. To je tzv. Biblija u 42 retka te se za nju s pravom može reći da je remekdjelo tiskarskog umijeća kojim je započela nova stranica u kulturnoj povijesti čovječanstva.⁵

⁴ Usp. Pelc, Milan. Pismo – knjiga – slika : uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb, Golden marketing, 2002. Str. 122-126.

⁵ Usp. Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. 2., prošireno i dopunjeno izd. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 352.

No pri završetku tiskanja Biblije, došlo je do svađe između Gutenberga i Fusta. Fust, koji je uložio goleme svote novca u ovakav pothvat, odlučio je da želi preuzeti svu dobit samo za sebe. Stoga je tužio Gutenberga, a budući da je Fust bio ugledan građanin i imao prijatelje na sudu i u gradskoj upravi, ne čudi da je sud presudio u njegovu korist. Odlukom suda Gutenberg je morao vratiti Fustu sav posuđeni novac uz odgovarajuće kamate, odnosno ukupno 2 020 zlatnih guldena. Budući da Gutenberg ovoliku svotu novca nije imao, njegovu je tiskaru preueo Fust o čemu svjedoče podaci iz kasnijih isprava na kojima se kao vlasnik tiskare spominje upravo Fust, a ne više Gutenberg. Skupa s tiskarom, Gutenberg je izgubio i cijelu nakladu Biblije.

Danas se zna da je Gutenberg kasnije osnovao jednu malu skromnu tiskaru također u Mainzu. Za njeno osnivanje novac mu je posudio gradski sindik Konrad Humery, no i u ovom se slučaju Gutenberg nije iskazao kao dobar privrednik te je morao svom financijeru vratiti sav novac. Kako ga za vrijeme života nije uspio vratiti, njegovu je tiskaru nakon smrti preuzeo Humery.

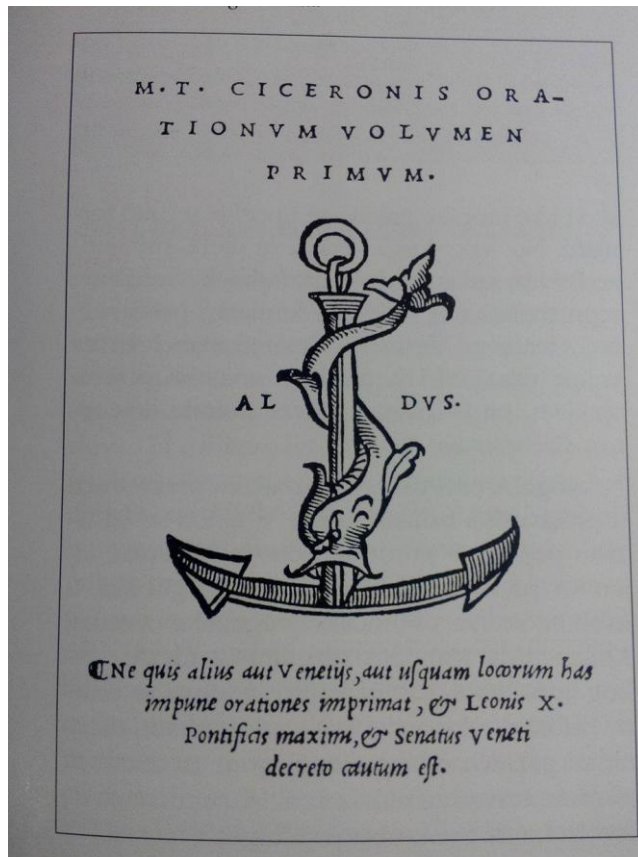
Tek kad se tajna o izumu tiskarskog stroja više nije mogla sačuvati, novo je umijeće našlo svoj put u svijet te se mnogo brže nego što je to Gutenberg želio počelo širiti Njemačkom, a zatim i ostatkom Europe i svijeta. Gutenberg je u pravom trenutku riješio jedan od najakutnijih i neodložnih problema tadašnjice – problem brže i jeftinije proizvodnje knjige, a time i mnogo efikasnijeg sredstva za širenje znanstvenih i drugih informacija od dotadašnjeg. Upravo stoga ne čudi činjenica kako je tiskarstvo osvojilo Europu zapanjujućom brzinom.

No Gutenbergove tiskare nisu jedine koje su radile u to doba. Tiskar Johannes Mentelin u Strasbourgu osnovao je tiskaru oko 1460. godine. U njoj je godinu kasnije tiskao Bibliju na latinskom jeziku, a 1466. godine tiska i prvi prijevod Biblije na njemačkom jeziku. U isto vrijeme s radom započinje i tiskara Albrechta Pfistera u Bambergu. Za njega se vjeruje kako je bio Gutenbergov učenik, a povijest ga pamti po dvjema važnim postignućima. Naime, prvi se upustio u tiskanje knjiga na narodnom, njemačkom jeziku i prvi je tiskao ilustrirane knjige. Između ostalog, tiskao je i dva izdanja poznate knjige *Biblia pauperum* - na njemačkom i latinskom jeziku.

Jedno od najjačih tiskarskih središta tog doba postaje Köln u kojem je do 1500. godine radilo preko 30 tiskara. Važno središte proizvodnje knjiga postao je i Augsburg u Bavarskoj. Prije kraja stoljeća mnogi drugi njemački gradovi imaju svoje tiskare – Ulm (1473. godine), Lübeck (1475. godine), Leipzig (1481. godine) i dr. Važno je spomenuti i tiskaru Johanesa Kobergera u Nürnbergu osnovanu 1468. godine. Osim što je tiskao velik broj ilustriranih i skupih izdanja. Koberger je među prvima počeo tiskati i jeftine knjige namijenjene široj čitateljskoj publici. Svoje je knjige prodavao preko dobro organizirane i razgranate mreže knjižara u mnogim europskim gradovima što ga je učinilo vjerojatno najuspješnijim izdavačem i knjižarom tog doba. Zbog 263 tiskane knjige s pravom ga se naziva najplodnijim tiskarom – izdavačem tog doba u Europi.

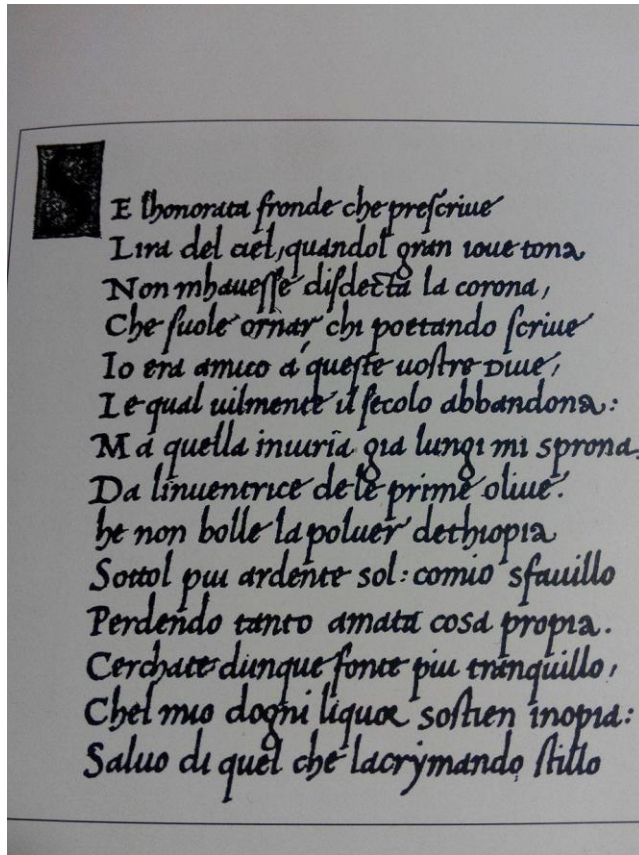
Prije Gutenbergove smrti tiskarska vještina se širi i u Italiju. Upravo je ovdje vještina tiskanja u kratkom vremenu postala najrazvijenija u cijeloj tadašnjoj Europi. Tiskare u mnogim talijanskim gradovima otvarali su uglavnom Njemci. Najveće talijansko središte tiskarstva bila je Venecija. Tiskanje knjiga ovdje je cvjetalo ne samo zbog moćnih zaštitnika i mecena, već i zbog idealnih kulturnih, ekonomskih i političkih uvjeta za bujni razvitak. Od osnutka prve tiskare u tom gradu 1469. godine pa do kraja 15. stoljeća tiskalo se u više od 150 tiskarskih radionica te je iz njih izašlo više od 4 000 knjiga – više no u bilo kojem drugom europskom gradu.

Upravo je u Veneciji djelovao i Aldo Manuzzio, možda najveći tiskar svih vremena. Ljepota knjiga koje je tiskao nadmašivala je sve što je na tom području do tad učinjeno. Ljepotu tiska i nova, elegantna kurzivna slova (nazvana *italska* ili *aldina*) pokušavali su oponašati brojni drugi tiskari. Osim toga, Manuzzio je započeo praksu tiskanja knjiga u manjem formatu nego što je to bivalo do tad što mu je omogućilo relativnu jeftinoću prilikom izrade knjige, ali i prodor na sva europska tržišta. Tiskarski znak kojeg je obilježavao knjige – sidro oko kojeg se savio delfin – bio je jamstvo najveće kvalitete u cijeloj Europi.

Slika 1. Delfin i sidro, tiskarski znak (signet) Alda Manuzzija na naslovnici prvog sveska Ciceronovih govora iz 1502. godine.⁶

⁶ Usp. Pelc, M. Nav. dj., str. 131.

Slika 2. Italik (kurzivno tiskano pismo) Alda Manuzija.⁷

U idućih se nekoliko godina tiskarske radionice počinju otvarati i u ostalim zemljama Europe – Francuska (1470. godine), Belgija (1473. godine), Nizozemska (1473. godine), Španjolska (sedamdesete godine 15. stoljeća), Engleska (1476. godine), Češka (1470. godine) i dr. U nepunih pedesetak godina tiskare su osnovane u ukupno 260 gradova u kojima radi oko 1.100 tiskarskih radionica.

⁷ Usp. Pelc, M. Nav. dj., str. 131.

Tiskarstvo u Hrvatskoj

Prva knjiga tiskana na hrvatskom jeziku je *Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. godine za koju se pretpostavlja da je tiskana na hrvatskom tlu budući da nigdje nije naznačen nikakav podatak o tiskari ili mjestu tiskanja. Upravo zbog ove pretpostavke može se zaključiti kako je 1483. godine postojala tiskarska radionica na hrvatskom tlu no čvrstih dokaza koji podupiru ovakvu pretpostavku za sad još nema. Pouzdano se, međutim, zna da su postojale tiskarske radionice u Kosinju u Lici, Senju, Rijeci i Zadru.⁸

O tiskarskoj radionici glagoljskih knjiga u Senju zna se relativno malo. 1494. godine u njoj su tiskane dvije knjige i to drugo izdanje *Misala* i *Spovid općena*, prijevod poznate knjižice *Confessionale generale* talijanskog franjevca Michaela de Carcana. Tiskao ih je senjski kanonik Blaž Baromić iz Vrbnika na otoku Krku. On je glagoljska slova izradio u tiskari Andree Torresanija u Veneciji gdje je neko vrijeme radio, te se s njima vratio u domovinu gdje počinje tiskati u novoosnovanoj tiskari.

U prvu fazu razvitka glagoljskog tiskarstva spada i tiskara koju je Zadrani Šimun Begna – Kožičić osnovao u Rijeci. On je bio modruški biskup te istaknuti javni radnik i pisac koji je svoja djela tiskao na latinskom i hrvatskom jeziku. 1530. i 1531. godine iz njegove tiskare izlazi šest glagoljskih knjiga, a jedna od njih je Kožičićevo djelo *Knjižica od žitija rimskih arhierejov i cesarov*.

Glagoljske tiskare u zapadnoj Hrvatskoj započele su s radom u vrlo teškom trenutku povijesti južnoslavenskih naroda, kada su Turci već zauzeli mnoge zemlje i kad je turska vojska bila nadomak mjesta u kojima su radile tiskare. U takvim je uvjetima bilo pravo čudo što su tiskare uopće uspješno tiskale knjige. Zasiurno su takve prilike za financijere tih tiskara bile ogromno opterećenje, a za radnike u tim tiskarama to je morao biti rad ne onakav kakav je bio za majstore – tiskare u drugim europskim gradovima, već pothvat inspiriran plemenitim osjećajima, pothvat za kojeg su bili svjesni da ima najveće značenje za život hrvatskog naroda.⁹

⁸ Usp. Stipčević. Nav. dj., str. 357.

⁹ Usp. Isto, str. 375.

3. DEFINICIJE

Predmet istraživanja ovog rada jesu tipografska i sadržajna obilježja te će se u ovom poglavlju donijeti definicije i teoretske spoznaje na tu temu. Prije definiranja pojedinačnih tipografskih elemenata, prikazat će se tipografija kao disciplina.

Tipografija

Pojam tipografija dolazi od grčke riječi *týpos* koja označava žig – reljefno izveden znak namijenjen otiskivanju – i grčke riječi *gráphein* koja znači *pisati*. Doslovno shvaćeno, tipografija je vještina pisanja pomoću specijalno izrađenih žigova, baš kao što je telegrafija 'pisanje na daljinu', kao što je daktilografija 'pisanje prstima', a fotografija 'pisanje pomoću svjetla'.

Tipografiju također možemo definirati:

- u užem smislu – slagarsko umijeće (oblikovanje sloga) koje se sastoji od optičkog reproduciranja misli pomoću raspoloživih tipografskih elemenata, a u okviru tiska (štampe), kao specifičnog postupka za umnožavanje;
- u širem smislu – skup djelatnosti što ih obuhvaća knjigotisak kao tiskovni postupak, dakle djelatnost ručnog slagara, strojoslagara i knjigotiskarskog slagara (tipomašiniste)¹⁰

Proleksis enciklopedija navodi kako je tipografija „slagarsko umijeće, raspoređivanje redaka teksta, linija, klišeja i drugih tipografskih elemenata na plohu, u cilju skladnog izgleda tiskanice i preglednosti i čitljivosti teksta“.¹¹

Prema Mesarošu¹², u svakoj dobroj definiciji tipografije najprije se spominje čuvanje (konzerviranje) nekog intelektualnog sadržaja (informacije), a zatim se kaže da tipografija prethodi nekom procesu umnožavanja (tisku) i da je s njom

¹⁰ Mesaroš, Franjo. Grafička enciklopedija. Zagreb: Tehnička knjiga, 1971. Str. 338.

¹¹ Proleksis enciklopedija. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/?s=tipografija> (2015-12-15)

¹² Mesaroš, Franjo. Tipografski priručnik. Zagreb: Grafički i obrazovni centar, 1985. Predgovor.

uvijek povezana određena estetska namjera. Očito je, nadalje, da je tipografija vizualna disciplina, da se bavi oblicima i da je u svojoj suštini i sama oblikovanje. Neki autori smatraju da se tipografija svojim tehničkim postupcima ne može odvojiti od procesa oblikovanja, da se i najmanja tehnička manipulacija u tipografiji pretvara u formalni iskaz te da nema tipografa koji ne oblikuje.

Može se, dakle, reći da je u terminologiji klasičnog knjigotiska tipografija podrazumijevala tehnike i djelatnosti ručnog ili strojnoga slaganja olovnoga sloga i samoga tiska, te se počela razvijati od izuma pomičnih slova Johanna Gutenberga. U tom se smislu smatra da je tipografija otvorila epohu knjige u civilizaciji, učinivši ju općepristupačnom.¹³

Tipografska (materijalna) obilježja naslovnih stranica idealnog primjerka uključuju elemente koje je tiskar otisnuo na naslovnoj stranici: boju, veličinu i izgled teksta, način isticanja autorova imena kao i mjesto na kojem se pojavljuje, posvete svecima, posvete predstavnicima crkvene ili državne vlasti, vodeni žig, tiskarski znak, podatak o tiskaru, mjestu i godini tiskanja te dopuštenju za tisak.

Sadržajna obilježja

U 16. i 17. stoljeću jedino su se u Italiji tiskali raznovrsni tekstovi poput djela klasičnih pisaca, pravna djela, zamjetan broj dijela iz primjenjenih znanosti kao i djela suvremenih pisaca. U ostatku Europe, posebice Njemačkoj, Engleskoj, Španjolskoj, Francuskoj i Nizozemskoj tiskala su se uglavnom djela iz teologije. Sadržajno, tematika knjiga 16. stoljeća raznolikija je nego što je to slučaj sa starijim knjigama. One u znatno većoj mjeri odražavaju suvremene događaje i stvarnost tog vremena. Zbog otkrića i istraživanja nepoznatih krajeva svijeta snažno je porasla potražnja za zemljopisnom i putopisnom literaturom, atlasima, povijesnim knjigama o nepoznatim krajevima, nerijetko bogato ilustrirana djela o

¹³ Hrvatska enciklopedija. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61406> (2015-12-15)

običajima i nošnjama iz novootkrivenih dijelova svijeta, turska opasnost, žestoke vjerske borbe (reformacija i protureformacija), filozofska i prirodoznanstvena djela, literarna djela na latinskom i narodnim jezicima itd.¹⁴

Djela antičkih pisaca postaju omiljena lektira humanista i uopće učenih ljudi, a romani i epovi na narodnim jezicima, kao i putopisi iz dalekih zemalja i druga slična djela postaju omiljena lektira široke čitateljske publike. Filozofske, medicinske, astronomske, povijesne i druge knjige čine sve veći udio u ukupnom broju knjiga što ih ondašnje tiskare tiskaju. Tendencija opadanja postotka vjerskih knjiga postaje nešto izrazitija početkom 16. stoljeća, a kasnije i više.

Od 16. do 19. stoljeća niz revolucionarnih otkrića promijenit će sliku o svijetu, a ogromno zanimanje što ga je čitateljska publika pokazala za nova otkrića i nove teorije neposredno će se odraziti i na strukturu knjižne proizvodnje tog vremena.

Pjesnici, romanopisci, dramatičari, biografi i putopisci koji opisuju daleke i tajanstvene novootkrivene krajeve i mnogi drugi koji svojim knjigama izazivaju živo zanimanje čitatelja, bitno su pridonijeli smanjivanju postotka crkvenih knjiga i povećanju postotka onih s profanim sadržajima.¹⁵

ISTRAŽIVANJE

U ovom će se poglavlju predstaviti metodologija, svrha i ciljevi istraživanja te prikazati rezultati analize provedenog istraživanja kako bi se dobio pregled razvoja tipografskih elemenata specifičnih za naslovne stranice knjiga tiskanih u razdoblju od 16. do 19. stoljeća.

Izum tiskarskog stroja 1455. godine donio je mnoge promjene kako za tiskarstvo, tako i za njemu srodne grane. Neki autori mišljenja su kako se prva desetljeća nakon izuma smatraju eksperimentom, te su se prave promjene u tiskarstvu počele

¹⁴ Usp. Katić, T. Nav. dj., str. 13-14.

¹⁵ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 462.

zbivati početkom 16. stoljeća.¹⁶ Upravo zbog toga, početne godine tiskanja knjiga nisu obuhvaćene ovim istraživanjem.

Ovo će istraživanje prikazati rezultate koji su se dobili proučavanjem naslovnih stranica starih knjiga na hrvatskom jeziku, te će se na temelju dobivenih rezultata pokušati objasniti promjene koje su se događale na naslovnim stranicama kroz razdoblje od četiri stoljeća, odnosno razvoj tipografskih elemenata na naslovnim stranicama.

Primjeri u ovom istraživanju prikazat će se tablicama kako bi se jasno moglo vidjeti koji su se elementi koristili na naslovnim stranicama u pojedinom stoljeću. Potom će se u analizi dobiveni rezultati pobliže objasniti.

Svrha i cilj istraživanja

Svrha ovog istraživanja jest dati pregled tipografskih obilježja naslovnih stranica starih knjiga, kao i sadržajna obilježja, kroz razdoblje od četiri stoljeća s ciljem da se istraži razvoj spomenutih obilježja knjiga tiskanih na hrvatskom jeziku u važnim tiskarskim središtima tog doba kao što su Venecija, Zadar, Rim i Ancona.

Metodologija

Za potrebe ovog rada odabran je korpus knjiga iz 16., 17., 18. i 19. stoljeća. Kao kriterij pri odabiru korpusa uzeta je u obzir jezična ujednačenost koja pretpostavlja jednaku tradiciju, te je analizirano po 10 naslovnih stranica knjiga pisanih na hrvatskom jeziku iz 16. i 17. stoljeća, te po 20 naslovnih stranica iz 18. i 19. stoljeća. Razlog zbog kojeg je iz 16. i 17. stoljeća analizirano upola manje naslovnih stranica jest manja količina tiskarskih radionica, a samim time i tiskanih knjiga tijekom tog razdoblja što ih čini i teže dostupnima. Knjige se većinom nalaze u fondu Znanstvene knjižnice u Zadru, a pronađene su pregledavanjem kataloga rijetkosti, te tiskanih kataloga knjiga iz 16. i 17. stoljeća, koje se čuvaju u

¹⁶ Gaskell, P. Nav. dj., str. 2. Citirano prema: Katić, T. Nav. dj., str. 7.

Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Zbog nedostatka naslovnih stranica iz 16. stoljeća potrebno je bilo konzultirati još izvora kako bi se mogla napraviti adekvatna komparativna analiza. U ovom dijelu istraživanja poslužio je prvi svezak knjige *Hrvatska pisana baština* autora Josipa Bratulića i Stjepana Damjanovića koja se odnosi na razdoblje između VIII. i XVII. stoljeća.¹⁷ Pregledavanjem naslovnih stranica bilježili su se tipografski i sadržajni elementi, te su na temelju prikupljenih podataka izrađene tablice iz kojih se jasnije vide rezultati istraživanja.

Za pronalazak knjiga iz 16. stoljeća čije će se naslovne stranice analizirati, koristio se katalog rijetkosti pisan na listićima, kao i tiskani katalog knjiga iz 16. stoljeća koje se čuvaju u Znanstvenoj knjižnici u Zadru.¹⁸ Ovaj je katalog Znanstvena knjižnica objavila još 1987. godine nakon što se popisala sva stara građa. Kako koristeći ove izvore nije pronađen dovoljan broj knjiga čije će se naslovne stranice analizirati, konzultirao se prvi svezak knjige *Hrvatska pisana baština* u kojem su pronađene reprodukcije naslovnih stranica koje su odgovarale kriterijima za potrebe ovog rada.

Sve odabrane i analizirane knjige iz 17. stoljeća nalaze se u fondu Znanstvene knjižnice u Zadru. Također su pronađene pregledavanjem kartica u katalogu rijetkosti, ali i pregledavanjem kataloga knjiga tiskanih u 17. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Znanstvenoj knjižnici¹⁹ kojeg je Znanstvena knjižnica u Zadru objavila tek 2005. godine.

Budući da Znanstvena knjižnica u Zadru nema kataloge knjiga tiskanih u 18. ili 19. stoljeću, pa niti kakav drugi adekvatan popis istih, za pronalazak naslovnih stranica knjiga tiskanih u 18. i 19. stoljeću koristile su se isključivo kartice u

¹⁷ Usp. Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan. *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća: 1. svezak: VIII.-XVII. stoljeće*. Križevci-Zagreb: Veda, 2005.

¹⁸ Naučna biblioteka Zadar. *Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci*. Zadar : Naučna biblioteka, 1987.

¹⁹ Naučna biblioteka Zadar. *Katalog knjiga tiskanih u 17. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Znanstvenoj knjižnici*. Zadar : Znanstvena knjižnica, 2005.

katalogu rijekosti gdje je pronađen potreban broj naslova te nije bilo potrebno konzultirati nikakve dodatne izvore.

Iako se radi o relativno malenom broju analiziranih naslovnih stranica, zaključeno je kako će se na temelju analize odabranog korpusa moći dati pregled razvoja tipografskih i sadržajnih obilježja naslovnih stranica knjiga iz perioda od 16. do 19. stoljeća tiskanih hrvatskim jezikom te će ovakvo istraživanje moći poslužiti kao temelj za neka buduća istraživanja, a možda jednom i kao pomoć pri izradi bibliografije knjiga tiskanih hrvatskim jezikom.

Bila je pregledana svaka pojedina naslovna stranica pri čemu su se bilježili i naknadno analizirali podaci koji su se smatrali relevantnim za ovo istraživanje.

Problemi

Prilikom pregledavanja kartica kataloga rijetkosti i naručivanja knjiga iz spremišta Znanstvene knjižnice u Zadru naišlo se na nekoliko problema. Naime, za katalog rijetkosti u Znanstvenoj knjižnici u Zadru može se s pravom reći kako je u relativno lošem stanju, o čemu svjedoče i razgovori s osobljem knjižnice. Naime, za određen broj naslova nije navedena godina tiskanja iako je ista navedena na naslovnoj stranici. Budući da je godina tiskanja bila nepoznata takve je naslove također trebalo pregledati kako bi se ustanovilo jesu li ili nisu relevantni za ovo istraživanje.

Također, na popriličnom broju kartica naslov je napisan latinicom te nigdje nema napomene kako je tekst pisan nekim drugim pismom te je stoga prilikom pregledavanja naslovnih stranica ustanovljeno kako su neke nepotrebno naručene iz spremišta jer su pisane ćirilicom čime se gubilo na vremenu i nepotrebno dodatno uposlilo osoblje knjižnice. Također, 12 knjiga koje su naručene iz spremišta u tom su periodu bile na restauraciji, a čak su dvije nedostajale iz spremišta, no za iste se nisu uklonile kartice iz kataloga rijetkosti niti se na njih stavila ikakva napomena.

Rezultati i analiza istraživanja

Istraživanje provedeno na naslovnim stranicama ukupno 60 knjiga tiskanih u periodu od 16. do 19. stoljeća pokazalo je prikaz i razvoj tipografskih i sadržajnih obilježja koja su tipična za naslovnu stranicu u ovom razdoblju. Tipografska obilježja važni su elementi naslovnih stranica, i knjiga općenito, pomoću kojih možemo pratiti razvoj tiskanja knjiga od početka samog tiskanja pa do današnjih dana, iako se istraživanje vršilo isključivo na naslovnim stranicama starih knjiga.

Komparativnom analizom naslovnih stranica iz sva četiri stoljeća najveće su se promjene uočile u naslovu. Naime, naslov se u 16. stoljeću često navodio u obliku lijevka ili obrnute piramide (Slika 3). Također, slova su često tiskana većim fontom u prvom retku, manjim fontom u drugom retku, te svakim sljedećim retkom slova bivaju sve manja i manja. Ovakve pojave nisu pronađene u kasnijim stoljećima već veličina fonta varira od reda do reda, ovisno o tome što se u pojedinom redu navodi. Tako se, primjerice, naslov, ime i titula autora navode velikim fontom, a posvete mecenama nešto manjim.

Dvobojan tekst (crveno i crno) česta je pojava u 16. i 17. stoljeću, ali se nalazi i na jednoj naslovnoj stranici iz druge polovice 18. stoljeća što dovodi do zaključka kao nekog određenog pravila vezanog uz boju nije bilo te je vjerojatno na tiskaru bila odluka želi li neki tekst tiskati jednobožno ili dvobožno. Način na koji se tekst navodi dvobožno jest po principu: red crvenih slova, red crnih i tako redom.

Na naslovnim stranicama 17. i 18. stoljeća koristi se današnji znak spojnice za razdvajanje teksta iz jednog reda u drugi (-), dok se u 16. stoljeću za tu svrhu koristio znak jednakosti (=). Na naslovnim stranicama 19. stoljeća ovaj se znak uopće ne koristi.

Novost koja se uvodi u 17. stoljeću jest navođenje dopuštenja za tisak na naslovnu stranicu, i to ispod mjesta i godine tiskanja, tj. ispod kompletnog teksta, odvojen crtom. U 18. stoljeću navodi se na isti način no samo na 8 naslovnih stranica odvojen je crtom, na ostalima je naveden bez upotrebe crte kao razmaka. U 19. stoljeću ovakav se podatak izostavlja, no ipak je pronađen na dvije naslovne stranice sa samog početka 19. stoljeća. Ovo dokazuje kako se ovakva praksa nije

napustila samim ulaskom u 19. stoljeće, već su početne godine svakog stoljeća bile tranzicijsko razdoblje u kojem se pojedine prakse postupno napuštaju dok se istovremeno neke novine postupno uvode.

Zanimljivo je istaknuti kako je od 60 analiziranih naslovnih stranica samo jedna iz 17. stoljeća imala vodeni žig, a samo četiri naslovne stranice imaju koloriran naslov. Titula autora navodi se na 40 pregledanih uzoraka, dok čak 52 naslovne stranice imaju navedeno ime tiskara ili naziv tiskare upućujući na njihovu važnost, ali i odgovornost prilikom izrade jedne knjige. Također je zanimljivo napomenuti kako se neke naslovne stranice protežu preko dvije stranice u knjizi, te je u jednoj tiskar naveden na drugoj, odnosno sporednoj stranici. Dopuštenje za tisak počinje se navoditi na naslovnoj stranici tek u 17. stoljeću, te u tom razdoblju 8 od 10 naslovnih stranica sadrži ovaj element. U 18. stoljeću 18 od ukupno 20 analiziranih naslovnih stranica ima navedeno ovaj element, dok se na naslovnim stranicama 19. stoljeća navodi samo na jednom primjerku i to onome tiskanom na samom početku 19. stoljeća – 1800. godine. Može se, dakle, reći kako od ukupno 60 analiziranih knjiga, 37 ih ima navedeno dopuštenje za tisak.

Tekst

Budući da je tiskana knjiga pobudila interes kod šire publike bilo ju je potrebno takvim zahtjevima i prilagoditi. Knjige više ne čitaju samo učeni ljudi koji znaju čitati grčki ili latinski te su tiskari i izdavači počinju tiskati znanstvene, literarne i druge knjige na svom materinskom jeziku. Tendencija povećanja broja knjiga na narodnim jezicima postaje izrazitija u 16. stoljeću. Čak se i djela antičkih pisaca tiskaju prevedena na narodni jezik jer je sve više rastao broj onih koji ih žele čitati, a ne poznaju jezik originala. U kasnijim se stoljećima knjige na latinskom tiskaju u sve manjoj mjeri u odnosu na one na narodnim jezicima.

Prema nekim je proračunima krajem 16. stoljeća polovica svih knjiga tiskanih u Europi bila na narodnim jezicima. Ovakvi podaci jasno ukazuju na jačanje narodnih jezika te postupno smanjivanje uloge latinskog jezika u duhovnoj kulturi Europe. Iako se latinski jezik još dugo zadržava kao jezik liturgije u Katoličkoj

crkvi, zanimljiv je podatak da već krajem 15. stoljeća izlazi oko 30 izdanja Biblije na narodnim jezicima i to najviše na njemačkom. Tijekom 16. stoljeća velik broj naroda ima Bibliju prevedenu na svoj narodni jezik.²⁰

Upravo zbog nastojanja prilagodbe knjige široj masi, nastojalo se pisati jednostavnim i razumljivim rječnikom.

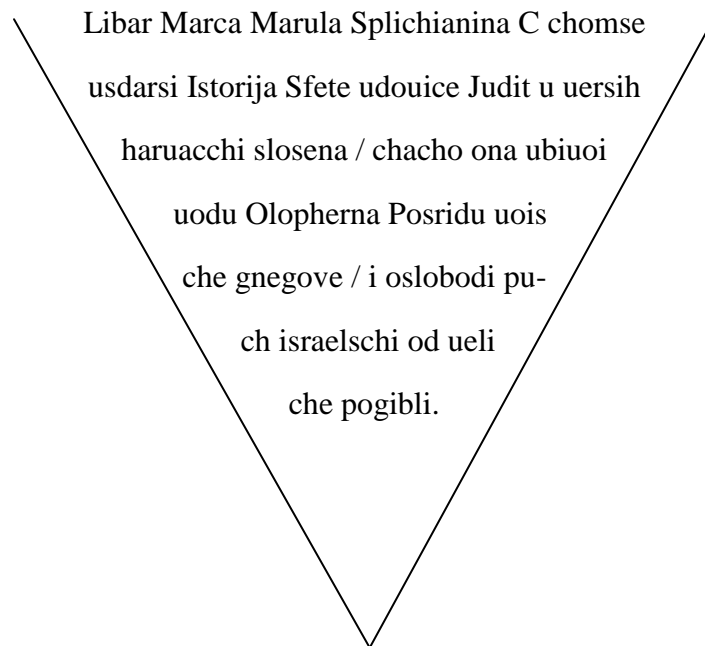
Analizom naslovnih stranica 16. stoljeća dolazi se do spoznaje kako je tekst često tiskan najvećim slovima u prvom redu, zatim nešto manjim slovima u drugom redu, još manjim slovima u trećem redu, te u svakom sljedećem redu slova bivaju sve manja i manja. Također, tekst se često formira u oblik obrnute piramide (Slika 3). Ovakva pojava postupnog smanjivanja veličine slova prelaženjem iz reda u red ne nalazi se na naslovnim stranicama iz kasnijih stoljeća, no piramidalni se tekst nalazi na dvije knjige iz 18. stoljeća.

Zajedničko za naslovne stranice iz sva četiri stoljeća jest centriranje teksta po sredini naslovne stranice.

Dvobojan tekst nalazi se kod naslovnih stranica iz 16. i 17. stoljeća, te na jednoj naslovnoj stranici iz 18. stoljeća. On stranici daje određenu živost, olakšava je te razbija monotoniju njezina slovstva. Jednom riječju iluminira je, rasvjetljuje. Tiskari dakle, može se reći, dvobojnim tekstem donekle kopiraju rukopisne kodekse.²¹

²⁰ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 462-464.

²¹ Badurina, A. Iluminacija knjiga u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću. // Slovo 34(1984), str. 221.

Slika 3. Prikaz forme teksta na naslovnim stranicama knjiga iz 16. stoljeća.

Interpunkcija

Točka kao interpunkcijski znak koristi se na naslovnim stranicama iz sva četiri stoljeća, a najčešće se stavlja na kraju naslova. Nešto je rjeđe nalazimo u sredini naslova, u ulozu razdvajanja naslova od podnaslova, nakon imena autora, tiskara ili mjesta tiskanja.

Također se koristi spojnica kao interpunkcijski znak koji razdvaja riječ na kraju jednog retka, te ostatak prelazi u novi redak. No na naslovnim stranicama iz 16. stoljeća ovaj se interpunkcijski znak češće koristi, i to u obliku znaka jednakosti (=), dok se na naslovnim stranicama iz 17. i 18. stoljeća koristi rjeđe i to u obliku suvremene spojnice (-) (Slika 4).

RITVAL

RIMSKI

ISTOMACCEN SLOVINSKI

po Bartolomeu Kafsichiu Popu Bogoslovçu

od Druxbæ Yefufovæ Peniten-

çiru Apostolskomu.

Slika 4. Forma naslova i način navođenja imena autora. U: Ritval Rimski istomaccen Slovinski po Bartolomeu Kassichiu Bogoslovçu od Druxbæ Yesusovæ Penitençiru Apostolskomu. Rim, 1640.

Ime i titula autora

Zoran Velagić u članku „*The hidden author: forms of author's 'I' on the early modern front pages*“²² govori o položaju autorova imena na naslovnim stranicama starih knjiga. U to je doba bilo zabranjeno tiskati knjige teološke tematike ukoliko na naslovnoj stranici nije naveden autor. No, samo ime bilo je nedostavno, te je bilo potrebno detaljnije identificirati autora stoga se nailazi na podatke o njegovoj tituli, zaposlenju ili mjestu prebivanja, npr. Pó Baru' Betteri Gradianinu Dubrovackomu, Po Ozu Lecturu Fra Ignaziv Aqvylini Dubroucaninu Od Reda od Pripouiedalaza, Po nedostoinomv slvsi Boxiemv Posctovanomv Pripoviedaozv Ozzv Fra. Arkangelv Gvcetichiv Dvbrovcianinv od reda Fratara Predikatvra i sl.

²² Velagić, Zoran. The hidden author: forms of author's 'I' on the early modern front pages. // Summer School in the Study of Old Books: proceedings / edited by Mirna Willer and Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010. Str. 45-73.

U knjizi „*Pisac i autoritet*“ Zoran Velagić navodi šest razdoblja koja su ključno utjecala na sociokulturološku dimenziju autorstva, a to su:

1. Razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, kada su autori doslovce postali i pisci svojih djela, čime je otvorena posve nova dimenzija odnosa s tekstem
2. Razdoblje druge polovice 15. i početka 16. stoljeća, kada tehnologija tiska stubokom mijenja odnose u proizvodnji knjige koji se reguliraju mehanizmom privilegija
3. Razdoblje koje počinje Statutom kraljice Ane, kada autori postaju i vlasnici svojih tekstova
4. Razdoblje romantizma kada skupina samosvjesnih engleskih i njemačkih autora gradi suvremeno poimanje autorstva kao originalnog individualnog stvaralaštva
5. Razdoblje 19. stoljeća kojeg karakterizira konsolidacija legislative o autorskim pravima
6. Razdoblje započeto Foucaultovim i Barthesovim kritičkim propitkivanjem romantičke koncepcije autorstva²³

Za potrebe ovog rada dodatno će se razjasniti 2., 3., 4. i 5. razdoblje.

2. Razdoblje druge polovice 15. i početka 16. stoljeća jest razdoblje kad knjiga gubi obilježja jedinstvenog i neponovljivog medija koje je imala u doba rukopisne proizvodnje i to upravo zahvaljujući Gutenbergovom izumu tiskarskog stroja. Tiskom su se umnažali istovjetni primjerci te se jedinstvenost i neponovljivost više ne vežu uz medij (primjerice, rukopisni kodeks), nego uz tekst. Nakladnici i tiskari afirmirali su tiskanu knjigu kao neovisan medij, drugačiji od rukopisnog kodeksa, a afirmaciju medija pratila je i afirmacija autora. O novoj svijesti svjedoče promjene na naslovnim stranicama knjiga na kojima se ističu imena njihovih stvaratelja – tiskara, sponzora i autora.

²³ Velagić, Zoran. *Pisac i autoritet*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 48.

Odgovornost za objavljena djela u tom su razdoblju snosili autori, tiskari i knjižari, odnosno pojedinci koji su stekli privilegij. Privilegij je svojesvrсна povlastica kojom se dopuštalo tiskanje određenih knjiga na određenom prostoru i često u ograničenom vremenskom razdoblju. Stjecanjem privilegija pokušao se osigurati poslovni uspjeh na novom, vrlo riskantnom renesansnom tržištu. Nakon što bi jedan nakladnik objavio knjigu, drugi su je mogli pretiskivati, umnažati i prodavati, pa je bilo nužno pronaći mehanizam zaštite protiv nelojalne konkurencije i takvih arhipirata. Može se reći da je uloga privilegija, dakle, bila dvostruka:

- njima su štíćene investicije
- njima se osiguravao nadzor nad objavljenim knjigama

U zamjenu za zaštitu od neovlaštenog pretiskivanja knjiga, vlasnik privilegija preuzeo je odgovornost za sadržaj djela. Iz oba razloga stečeni su privilegiji katkad i otisikivani u knjigama na koje su se odnosili.

Prakse dodjeljivanja privilegija bile su vrlo šarolike i nekonzistentne. Dodjeljivale su se tiskarima, nakladnicima, knjižarima i autorima, a najčešće su ih izdavali različiti autoriteti poput središnje vlasti (kralj ili car), pokrajinske i municipalne vlasti, crkvene vlasti i sl. Zajedničko obilježje bila im je individualnost, odnosno privilegiji su dodjeljivani pojedincima za određeno područje, na određeno vrijeme i katkad samo za jednu određenu knjigu.

Svaki je sudionik morao steći adekvatan privilegij u bilo kojem segmentu proizvodnje i raspačavanja knjige – tiskari za tiskanje, knjigoveže za uvezivanje, knjižari za prodaju knjiga. Stoga tiskar nije mogao objaviti knjigu ako joj autor nije pribavio odobrenje mjerodavnog autoriteta.

3. Ovo razdoblje počinje donošenjem Statuta kraljice Ane u Engleskoj 1710. godine čime se mijenja odnos prema autorima. Naime, autor sada postaje zakonski prepoznat kao vlasnik autorskih prava koja su mu dodijeljena na period od 14 godina, a mogla su biti produžena za još 14 godina ukoliko je autor tada bio živ. Iako Statut vjerojatno nije bio ništa više nego „kodifikacija (...) postojećih

praksi proizvodnje knjiga“, ²⁴ no daljnji je razvoj pokazao da je on poslužio kao snažno uporište snaženja i proširivanja koncepcije autorskih prava.

U ovom je razdoblju autoru omogućeno slobodno raspolaganje djelom, prepoznat je kao vlasnik djela, a autorstvo je napokon moglo zaživjeti kao neovisna nova profesija.

4. Ovo je razdoblje romantizma kada skupina samosvjесnih engleskih i njemačkih autora gradi suvremeno poimanje autorstva kao originalnog individualnog stvaralaštva. Veliki autori raskidaju s tradicijom kako bi stvorili nešto novo i posve jedinstveno, odnosno originalno. Pojam genija postaje mjerilom stvaralaštva. On stvara nešto što prije njega nije postojalo te uvodi nove elemente u intelektualni univerzum, a njegova snaga rezultira neviđenim posljedicama.

5. Ovo razdoblje 19. stoljeća karakterizira konsolidacija i internacionalizacija legislative o autorskim pravima. U hrvatskom zakonodavstvu ovo je razdoblje iznimno važno budući da je ono tada, kao i zakonodavstvo Austro-Ugarske Monarhije, „registriralo“ pojavu autora. Tako je u hrvatske zakone odmah mogao ući moderni autor, no iz zakona se dade iščitati da im je temeljni cilj bila zaštita autora od neovlaštenog izdavanja ili pretiskivanja njihovih djela. Još uvijek nema naznaka da bi ti zakoni mogli definirati autorsko djelo dodjeljujući mu karakter originalnosti. ²⁵

Često su hrvatski autori na naslovnicaма knjiga naglašavali da su njihova djela kompilacije drugih objavljenih knjiga. Ovakve autore Zoran Velagić u knjizi *Pisac i autorstvo* naziva funkcionalnim autorima. Protivno općeprihvaćenim

²⁴ Feather, John. From Rights in Copies to Copyright: The Recognition of Authors' Rights in English in Law and Practice in the Sixteenth Centuries. // *Cardozo Arts & Entertainment Law Journal*. Durham, NC: Duke University Press, 1994. Str. 208. Citirano prema: Velagić, Zoran. *Pisac i autoritet*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 54.

²⁵ Usp. Velagić, Zoran. *Pisac i autoritet*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 46-57.

modernim kriterijima autorstva – originalnosti i jedinstvenosti – isticana su oprečna mjerila vjerodostojnosti djela: tradicionalnost i jednakost s već objavljenim tekstovima. Izvorima, tj. tekstovima koje su rabili pišući vlastito djelo, autori su pridavali autoritet, njima su povećavali vjerodostojnost svog teksta.

Autori bez ustručavanja priznaju da su se služili brojnim knjigama, no jednako tako često naglašavaju da je novosloženi tekst njihovo djelo jer su ga oni „sazidali“. Iako sadržajno ne daju ništa novo, te bismo ih današnjom terminologijom mogli nazvati priređivačima, autori preobličuju i spajaju djelove teksta drugih autora te stvaraju svoje djelo, djelo vlastite duhovnosti i prosudbe.

Na naslovnicama hrvatskih djela ovakva se praksa pisanja opisuje riječima *zebran, sastacvit, sloxen, skupljen* itd. Navedeni izrazi potkrepljuju tezu da rad hrvatskih autora u 18. stoljeću nije počivao na kreativnosti i izvornosti, već se njihova zadaća svodila na prijenos katoličkog učenja vjernicima, a tu je zadaću bilo najlakše i najsigurnije ispuniti naširoko se služeći djelima prethodnika. U prilog toj tezi ide i činjenica da su hrvatski autori, u slučaju prijevoda, na naslovnici redovito isticali jezik s kojega su djelo preveli, a rjeđe i autora izvornika. Naime, smatralo se kako je svaka raspoloživa knjiga „očinska baština“, svaki je autor dionik istoga posla i njegovo ime, ako nije riječ o prepoznatim autoritetima Katoličke crkve, samo po sebi nije mjerilo vjerodostojnosti. Bitno je tek uspostaviti kontinuitet novog djela s kontinuumom tradicije, a to se moglo postići svakom naznakom da novo djelo nije izvorno.²⁶

Bila knjiga anonimna ili ne, bilo da je na naslovnici ime autora, ime pokrovitelja, ili oba imena, ta su imena popraćena nabranjem svih važnijih funkcija. Svaka je osoba identificirana položajem i dužnostima obnašanim u sklopu Katoličke crkve, a rjeđe (u slučaju pokrovitelja) i važnim političkim dužnostima. Ime autora nije bilo dovoljno bez obzira na to koliko poznat on bio te ga je trebalo identificirati njegovim funkcijama. Identifikacija je u takvim slučajevima, po svemu sudeći, služila autorizaciji djela. Čitatelj je tako saznao tko je autor i otkud mu legitimitet za pisanje vjerkog djela te koliko je važan i ugledan njegov pokrovitelj.

²⁶ Usp. Velagić, Zoran. Pisac i autoritet. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 72-85.

Pokroviteljske veze i afirmacija autora bile su jamstvo kakvoće djela tek zbog funkcije pokrovitelja i autora. Ako se na naslovnica obojici uporno pridružuju položaji i zvanja, onda se očito smatralo da sama imena nisu dostatna da bi pred čitateljem autorizirala tekst. Autorizacija se temeljila na društvenim funkcijama i ugledu koji su one nosile. Ako se, pak, temeljila na funkcijama obnašanim u sklopu Katoličke crkve, onda je u konačnici Crkva bila ta koja je uz pomoć svojih predstavnika autorizirala djelo, a autor i pokrovitelj djelovali su kao njezini zastupnici.²⁷

Komparativnom analizom naslovnih stranica iz 16. i 17. stoljeća, a zatim i bilježenjem nastalih promjena na naslovnim stranicama knjiga iz 17. stoljeća u odnosu na 16. stoljeće, zabilježeno je kako se ime autora uglavnom navodi nakon naslova i podnaslova, i to u samom nastavku teksta (Slika 4).

Posvete

Na naslovnim stranicama, posebice u 17. stoljeću, katkad se nailazi na obavijesti o osobama koje su dale novac, njihovoj velikodušnosti, njihovim zaslugama za kulturu i sl. Bogati autori nisu, naravno, nikome morali zahvaljivati, no oni koji nisu bili bogati morali su u knjizi, na vidljivome mjestu, pisati hvalospjeve onima koji su dali novac za tiskanje knjige. Većina autora bila je prisiljena tražiti financijsku potporu, a samo oni koju su bili veoma poznati, odnosno oni koji su pisali djela za koja se unaprijed znalo da će se dobro prodavati, mogli su računati da će se tiskar, odnosno nakladnik, pobrinuti za financijsko pokriće svih troškova proizvodnje i distribucije novih knjiga. Iz oduševljenih zahvala kojima su autori obasipali mecene tj. pokrovitelje ili dobrotvore razvidno je koliko su bile teške prilike u kojima su živjeli i radili mnogi pisci.²⁸ Naime, u intelektualnim krugovima autori su uživali ugled razmjerne vrijednosti, odnosno korisnosti

²⁷ Usp. Isto, str. 72-85.

²⁸ Usp. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga 2. Zagreb: Školska knjiga, 2004. Str 31-32.

njihovih djela. Ako su njihova djela imala umjetničku ili znanstvenu vrijednost, autori su bili zapamćeni, cijenjeni i čitani naraštajima nakon njihove smrti.

S druge strane, veliki postotak nepismenog ili polupismenog puka nije mario za autore ni za njihove knjige. Čak se ni pismeni građani nisu zamarali pitanjem tko je autor knjige koju su pročitali. Stoga, ako je neki autor uživao ugled i poštovanje sredine u kojoj je živio i djelovao, to je bilo zbog njegove javne funkcije, a ne zbog onoga što je pisao. Može se reći da je položaj autora u društvu zapravo bio ambivalentan. Bitno je napomenuti kako nijedan autor, pa čak ni najpopularniji, nije imao nikakvu materijalnu korist od svojih knjiga jer autorska prava u to vrijeme nisu bila zaštićena nikakvim zakonima ili propisima.²⁹

Zoran Velagić smatra da ako knjigu shvatimo kao komunikacijski medij, onda moramo razmotriti dva pitanja:

1. Što su pisci posvetama željeli postići i kome su ih pisali, pokrovitelju ili čitatelju?
2. Tko su bili pokrovitelji i kakvu je poruku njihov identitet nosio čitatelju?³⁰

Pitanje pokroviteljstva izaziva brojne prijepore. Već su u 18. stoljeću pisci izražavali oprečne stavove. S jedne su se strane s nostalgijom prisjećali prošlih vremena u kojima im je neki moćnik jamčio egzistenciju, ali s druge je strane takav odnos pokrovitelja i autora smatran prostitucijom. Sustav pokroviteljstva se, međutim, ne može svesti na isključivost osobnog odnosa pokrovitelja i autora jer je u mnogim slučajevima u 18. stoljeću pokrovitelj podupro tek jedno djelo. Odnos pokrovitelj – autor stoga zadobiva nov oblik u odnosu pokrovitelj – djelo. U takvim se slučajevima pokroviteljeva uloga mijenja te on ne uzdržava pisca, već podupire objavljivanje njegovog djela i promiče ga nakon tiskanja. Ako preporučuje pisca, onda preporučuje njegov rad ne zadirući u njegovu osobnu

²⁹ Usp. Isto, str 142.

³⁰ Usp. Velagić, Zoran. Pisac i autoritet. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 114.

neovisnost. Autor postaje umjetnik kojeg valja predstaviti kompetentnim društvenim krugovima.

Smatra se da su se pisci u posvetama preporučivali pokroviteljima tražeći zaštitu i materijalnu dobrobit, no kako je već rečeno, posvete su imale i ulogu autorizacije teksta. Upravo se zato ime pokrovitelja, uz redovito nabranje zvanja i dužnosti, navodilo već na naslovnici koja je ujedno i najvidljivije mjesto knjige.³¹

Na naslovnica koje sadržavaju oba imena, kako autora tako i pokrovitelja, pokroviteljevo ime zauzima popriličan dio stranice te je istaknuto i otisnuto debljom i većom tipografijom u jednom retku. Zoran Velagić ovo naziva hijerarhijom naslovnice. Naime, ime uglednog prelata jače je i uvjerljivije, ono knjizi jamči izvrsnost i daje joj vjerodostojnost kakvu joj nebi moglo dati ime nekog župnika ili redovnika koji je stvarni autor knjige. Nadmoć imena uglednijeg predstavnika hijerarhije i slabost imena onoga čijim je trudom knjiga „složena“ još je očitija u slučajevima naslovnica koje uopće ne donose ime autora, ali su opskrbljene istaknutim imenom biskupa kojemu je djelo posvećeno, odnosno koji je njegov pokrovitelj.³²

Tiskarski znak

Tiskarski znak je znak kojeg tiskar otiskuje na naslovnu stranicu, a koji postaje zaštitnim znakom tiskara. Naziva se još i signet ili sinjet. Ovaj se element stavlja na naslovnu stranicu i to iznad impresuma, a svojim se izgledom ne razlikuje od šabloniziranih starih signeta što su se umetali na inkunabule.

Može se reći da je signet zapravo žig, odnosno oznaka koju tiskar, nakladnik ili knjigoveža stavljaju na naslovnu stranicu knjige poradi identificiranja knjige i prepoznavanja kvalitete onoga tko je zaslužan za njeno postojanje. Tiskarski znak

³¹ Usp. Isto, str. 116.

³² Usp. Velagić, Zoran. Pisac i autoritet. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010. Str. 96-99.

pomoći će kasnije u određivanju tko je i gdje pojedinu knjigu tiskao, osobito ako se takvi podaci ne mogu pronaći u kolofonu knjige.

Otiskivanje tiskarskog znaka na naslovnu stranicu služi kao prepoznatljiv znak kvalitete određenog majstora. Najraniji tiskarski znakovi uglavnom sadrže inicijale tiskara i jednostavne grafičke simbole poput križa, vage, kugle ili sl., no početkom 16. stoljeća oni postaju figurativni, te čine kombinacije simbola kojima tiskar u duhu humanističke emblematike "šifrira" svoj životni stav ili poslovnu politiku.³³

Sadržajno i umjetnički signeti bivaju sve bogatiji, a stavljanje tiskarskog/nakladničkog znaka na naslovnu stranicu ostat će u upotrebi čak do 19. stoljeća, iako ga u modernoj stilizaciji pronalazimo i na naslovnim stranicama današnjice. Za ovaj je element karakteristično da se prilagođuje stilu koji vlada u pojedinim razdobljima.³⁴

Tiskarski znak pojavljuje se na gotovo svim analiziranim naslovnim stranicama tiskanim u periodu od 16. do 18. stoljeća, no u 19. stoljeću ovakva se praksa napušta te naslovne stranice i tipografijom nalikuju današnjim modernim naslovnim stranicama. Tiskarski znak kao tipografski element pronalazimo gotovo uvijek na istom mjestu – centriran po sredini stranice ispod naslova i imena autora, a iznad imena tiskara, mjesta i godine tiskanja, kao i dopuštenja za tisak (ukoliko je navedeno) (Slika 4).

³³ Usp. Pelc, M. Nav. dj., str. 143.

³⁴ Usp. Katić, T. Nav. dj., str. 15.

Slika 5. Tiskarski znak. U: Vazetye Sigetta grada sloxeno po Barni Charnarvtichiv Zadraninv. Venecija, 1584.

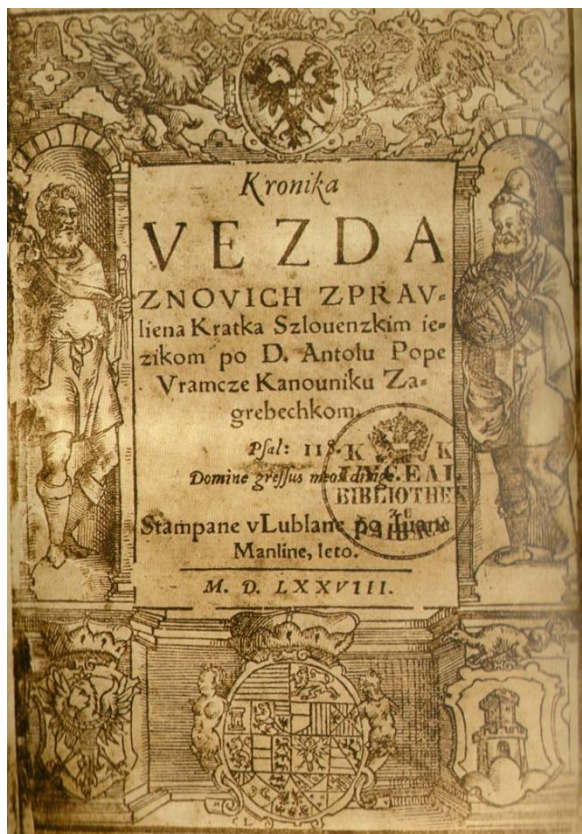
Ilustracije

Važan element umjetničkog opremanja naslovne stranice knjige, ali i slikovnog informiranja čitatelja jesu ilustracije. U srednjem su se vijeku, pa tako i na njegovom zalazu u 15. stoljeću, ilustracije kolorirale, tj. ispunjavale bojama. No ova se tradicija, iz pragmatičnih razloga, vrlo brzo napustila te je u 16. stoljeću crno-bijela grafička umjetnost istisnula boju, a čitatelji se privikavaju na nov način ilustriranja knjiga. U to se doba drvorez etablirao ne samo kao ilustracija, već i kao umjetnički visokozahtevan grafički medij.

U početku prevladava jednostavan, priprost drveni crtež, no postupno crtačka lineatura postaje sve složenijom. Usavršava se sjenčanje profinjenim linijskim mrežama, a gustim polaganjem različito usmjerenih grafičkih linija majstori drvoreza postižu izrazite plastičke efekte i zadivljujuće bogatstvo crno-bijelih tonских prijelaza, čime se pokazalo kako je koloriranje suvišno. Na temelju ovakvih tehnika razvijaju se standardi kvalitetne i informacijski pouzdane ilustracije koji ostaju na snazi sve do 19. stoljeća.³⁵

³⁵ Usp. Pelc, M. Nav. dj., str. 135-136.

Ilustracije na naslovnim stranicama iz sva četiri stoljeća ne nalaze se često. Zanimljivost primjećena kod naslovnih stranica knjiga koje su privezane uz neke druge knjige jest ta da je naslovna stranica priveza vrlo siromašna. Na njoj su navedeni samo osnovni podaci (naslov, autor, godina tiskanja) dok je naslovna stranica prve jedinice u svesku gotovo uvijek bogato ukrašena. Pretpostavlja se da se više napora ulagalo u ukrašavanje naslovne stranice prve jedinice sveska iz jednostavnog razloga – privlačenje čitatelja (Slika 5).

Slika 6. Ilustracija naslovne stranice. U: Postilla na vsze leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenzskim jezikom. Varaždin, 1586.

Podaci o tiskaru, mjestu i godini izdanja

Na naslovnim stranicama knjiga iz 16. 17. i 18. stoljeća, osim tiskarskog znaka, navedeno je i ime tiskara. Uz ovaj element stoje i mjesto tiskanja i godina, a nerijetko i dopuštenje za tisak. Na naslovnim stranicama knjiga iz 19. stoljeća

izostaju elementi poput tiskarskog znaka i dopuštenja za tisak, ali ostaje navedeno ime tiskara ili tiskarske radionice skupa s mjestom i godinom tiskanja.

Mjesto tiskanja navodi se pri dnu naslovne stranice, ispod naslova, podnaslova, imena autora, posveta, tiskarskog znaka i vodenog žiga i to najčešće na način da se tiska naziv mjesta koji se točkom ili zarezom odvaja od godine tiskanja. Ime tiskara nalazi se u neposrednoj blizini ova dva elementa te se može naći iznad, ispod ili pak između mjesta i godine tiskanja.

Godina tiskanja na svim analiziranim naslovnim stranicama koje datiraju iz 16. stoljeća napisana je rimskim brojkama, dok se na naslovnim stranicama iz 17. i 18. stoljeća bilježi raznolikost iz čega se može pretpostaviti kako nisu postojala određena pravila za tiskanje ovog elementa, već je to ovisilo o želji tiskara. U 19. stoljeću niti jednom godina nije navedena rimskim znamenkama.

Dopuštenje za tisak

Novost koja se u 17. stoljeću uvodi na naslovne stranice jest dopuštenje za tisak. Naime, da bi se barem donekle zaštitili od krađe i pretiskivanja tekstova u čije su izdavanje nerijetko uložili truda i novca, tiskari od lokalnih vlastodržaca traže dopuštenje za tisak. Ovo znači strogu zabranu pod prijetnom kazne svakome tko bi se usudio ponovo tiskati isti tekst u određenom roku, najčešće 10 ili 15 godina. Ovaj se element na naslovnim stranicama navodi nakon mjesta i godine tiskanja, najčešće odvojen crtom od ostatka.³⁶

Najčešći oblici navođenja dopuštenja za tisak su:

- S' dopushtegnem Starishinah
- S' dopustctenjem Starjescina
- Dopustegnem Stariscinaa
- I Dopufstegniem Starefcinah
- Zdopufsteniem od Starijina
- S dopvsteniem Starieh

³⁶ Usp. Pelc, M. Nav. dj., str. 144.

- S' dopusctiegniem Stariscinaa, i po millosti

Budući da se ovaj tipografski element uvodi tek u 17. stoljeću, nije ga bilo moguće pronaći na knjigama iz 16. stoljeća. U 17. stoljeću samo dvije od deset naslovnih stranica nisu imale navedeno dopuštenje za tisak, a u 18. stoljeću nisu ga imale dvije od dvadeset naslovnih stranica. U 19. stoljeću praksa navođenja ovog elementa se napušta.

Ex libris

Ex libris je znak vlasništva na knjizi, obično na unutarnjoj strani korica ili pak na naslovnoj stranici.³⁷

Prema Aleksandru Stipčeviću, to je srednjovjekovni običaj bilježenja imena vlasnika u knjizi radi zaštite od „zaboravnih“ posuđivača ili kradljivaca knjiga. Najčešći su ex librisi iz kojih saznajemo ime vlasnika knjige i način kako je do nje došao. Katkad je iz ex librisa moguće iščitati i datum kad je knjiga kupljena, ali i njenu cijenu.

Milan Pelc navodi kako vlasnici knjiga u 16. stoljeću počinju sve više prihvaćati praksu označavanja vlasništva nad nekom knjigom što se činilo upravo ex librisom. Vlasnici su na prednji list ili unutarnju stranu korica lijepili svoj ex libris. U sadržajnom smislu ex libris je najčešće grb samog vlasnika s njegovim imenom ili inicijalima, no nerijeko ex libris sadrži i brojne simboličke elemente. Pojedini vlasnici otiskuju svoj grb, odnosno ime ili inicijale kao supralibros na vanjskoj stranici korica knjige.³⁸

Kada bi knjiga bila darovana ili prodana nekom drugom, novi vlasnik je zapisivao svoj ex libris. No, kad bi knjiga bila ukradena ex librisi su se brisali te pisali svoji kako se o činu krađe nebi saznalo. Ipak, u najvećem broju knjiga vlasnici nisu brisali ex librise prethodnih vlasnika. Razlog tomu je što novi vlasnik nije do

³⁷ Proleksis enciklopedija. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/?s=ex+libris> (2015-12-16)

³⁸ Pelc, Milan. Nav. dj., str. 144.

knjige došao nepoštenim putem već kupnjom ili darom, te mu ime bivšeg vlasnika nije smetalo i nije ga bilo potrebno skrivati. Dapače, često su novi vlasnici bili ponosni na kupnju određene knjige ali i na činjenicu da su je prije njih posjedovale važne i ugledne osobe, npr. biskupi, vlastela, poznati znanstvenici i pisci i sl. Osim kao poruke da je određena knjiga u vlasništvu važne osobe i da je stoga nije ni pametno pokušati otuđiti, *ex libris* su s vremenom postali i statusni simbol.³⁹

Iako su se prije izuma tiskarskog stroja pisali rukom, a kasnije se sve češće pojavljuje umjetnički oblikovana naljepnica s imenom privatnog vlasnika ili ustanove koja se ljepila s unutarnje strane prednjih korica, ovo ne znači da ne postoje *ex libris* i u kasnije tiskanim knjigama koji su ručno pisani.

Budući da su predmet ovog rada isključivo naslovne stranice, *ex libris* su se samo na njima i promatrali te su pronađeni na naslovnim stranicama svega 4 stranice iz 18. stoljeća i jednoj iz 19. stoljeća.

Vodeni žig

Vodeni žig ili filigran zaštitni je znak tvornice papira. Milan Pelc vodeni žig smatra svojevrsnim *trade mark-om* proizvođača papira, baš kako što je tiskarski znak uobičajen *trade mark* tiskara. Višestruka je važnost filigrana, a mogu poslužiti za datiranje knjiga na kojima nije navedena godina izdavanja (do ovog može doći propustom/namjerom tiskara ili pak zbog raznih oštećenja) ili pak za određivanje bibliografskog formata (pažnja se obraća na raspored vodenih crta i znakova).⁴⁰

³⁹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga 2. Zagreb: Školska knjiga, 2004. Str 299-305.

⁴⁰ Usp. Katić, T. Nav. dj., str. 22.

Vodeni žig je zapravo zaštitni znak na papiru, odnosno prozirna oznaka tvornice koja proizvodi kvalitetan papir. Najstariji sačuvani vodeni žig jest onaj na papiru iz Fabriana u Italiji za kojeg se pretpostavlja da datira iz 1276. godine.⁴¹

Na temelju pregledanih naslovnih stranica utvrđeno je da od 60 knjiga samo jedna iz 17. stoljeća ima vodeni žig.

Grafički prikazi

Kako bi se jasnije prikazali rezultati istraživanja u nastavku teksta slijede tablice na kojima će se prikazati tipografski elementi poradi lakšeg uočavanja razlika promatranih obilježja na naslovnim stranicama iz sva četiri stoljeća.

U svakoj tablici u prvom su retku navedena pojedinačna tipografska obilježja specifična za naslovne stranice starih knjiga. U stupcima je zatim brojevima od 1 do 10 (za 16. i 17. stoljeće) ili od 1 do 20 (za 18. i 19. stoljeće) označena svaka pojedina promatrana naslovna stranica i to prema rednim brojevima pod kojim su navedene u Prilogu ovog rada. Polja ispunjena rozom bojom označavaju da naslovna stranica ima određeni element u jednom od navedenih stoljeća. Bitno je napomenuti kako se po titulom autora misli na sve ono što stoji uz njegovo ime, a pobliže ga približava čitatelju. Također, pod imenom tiskara ne podrazumijeva se isključivo ime tiskara, već i naziv tiskarske radnje u kojoj je knjiga tiskana.

U Prilogu se nalaze popisi analiziranih knjiga za svako pojedino stoljeće i to abecednim redom, a istim su redom poredani i u tablicama. Mjesto tiskanja za 16. i 17. stoljeće napisano je suvremenim hrvatskim jezikom, a za 18. i 19. stoljeće napisano je na način i u formi kako je navedeno na naslovnoj stranici, iako se za većinu odgonetnulo o kojim se tiskarskim središtima radi pa je tako primjerice Mletczij = Venecija, Jakin = Ancona. Imena autora su uglavnom pak preuzeta s kataložnih listića katalog rijetkosti.

⁴¹ Proleksis enciklopedija. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/50429/> (2015-12-18)

16. stoljeće

	Tekst u boji	Spojnica	Ime autora	Titula autora	Posveta	Tiskarski znak	Ilustracija	Ime tiskara	Mjesto tiskanja	Godinja tiskanja (rimski)	Godina tiskanja (arapski)	Dopuštenje za tisak	Ex libris	Vodeni žig
1.														
2.														
3.														
4.														
5.														
6.														
7.														
8.														
9.														
10.														

17. stoljeće

	Tekst u boji	Spojnica	Ime autora	Titula autora	Posveta	Tiskarski znak	Ilustracija	Imetiskara	Mjesto tiskanja	Godinja tiskanja (rimski)	Godina tiskanja (arapski)	Dopuštenje za tisak	Ex libris	Vodenižig
1.														
2.														
3.														
4.														
5.														
6.														
7.														
8.														
9.														
10.														

18. stoljeće

	Tekst u boji	Ime autora	Titula autora	Posveta	Tisakarski znak	Ilustracija	Ime tiskara	Mjesto tiskanja	Godinja tiskanja (rimski)	Godina tiskanja (arapski)	Dopuštanje za tisak	Ex libris	Vodeni žig
1.													
2.													
3.													
4.													
5.													
6.													
7.													
8.													
9.													
10.													
11.													
12.													
13.													
14.													
15.													
16.													
17.													
18.													
19.													
20.													

19. stoljeće

	Tekst u boji	Ime autora	Titula autora	Posveta	Tiskarski znak	Ilustracija	Ime tiskara	Mjesto tiskanja	Godinja tiskanja (rimski)	Godina tiskanja (arapski)	Dopuštenje za tisak	Ex libris	Vodeni žig
1.													
2.													
3.													
4.													
5.													
6.													
7.													
8.													
9.													
10.													
11.													
12.													
13.													
14.													
15.													
16.													
17.													
18.													
19.													
20.													

Rasprava

Po završetku komparativne analize ukupno 60 naslovnih stranica knjiga iz perioda od 16. do 19. stoljeća, a koje su pisane hrvatskim jezikom, došlo se do nekoliko spoznaja.

Naslov u boji vrlo se rijetko navodi na naslovnim stranicama sva četiri stoljeća. Elementi poput titule autora, tiskarskog znaka, imena tiskara, mjesta tiskanja te godine tiskanja navedene rimskim brojkama pronalaze se na naslovnim stranicama iz 16. stoljeća u gotovo jednakoj mjeri kao na naslovnim stranicama 17. i 18. stoljeća. Nešto drugačija pravila vrijede za naslovne stranice iz 19. stoljeća budući da je to period kad naslovne stranice počinju gotovo u potpunosti nalikovati današnjim modernim naslovnim stranicama.

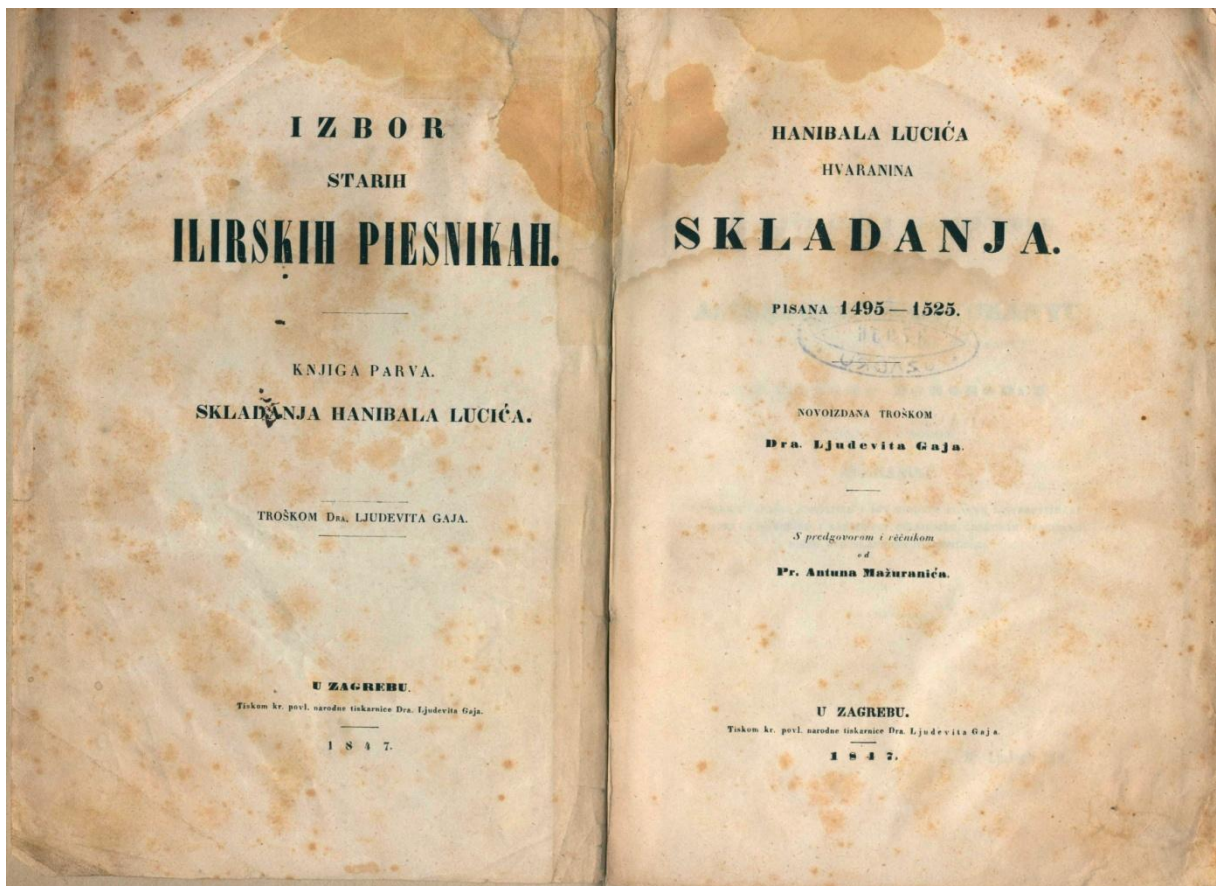
Razdvajanje riječi u naslovu koristeći spojnicu, te ukrašavanje naslovne stranice ilustracijama elementi su koji se češće pronalaze na naslovnim stranicama knjiga iz 16. stoljeća. Naime, ilustrirane naslovne stranice nisu zapažene u 18. i 19. stoljeću, a u 17. stoljeću krase samo jednu naslovnu stranicu. Vodeni žig zabilježen je na samo jednoj naslovnoj stranici iz 17. stoljeća, a dopuštenje za tisak na niti jednoj naslovnoj stranici iz 16. stoljeća budući da se ovaj element na naslovne stranice počeo navoditi tek početkom 17. stoljeća. Stoga gotovo sve analizirane naslovne stranice iz 17. i 18. stoljeća imaju istaknut ovaj element. Naslovne stranice iz 19. stoljeća nemaju naveden ovaj element.

Godina tiskanja u 16. stoljeću navodi uglavnom rimski. U 17. i 18. stoljeću počinju se nešto češće navoditi arapske znamenke, no i dalje prevladavaju godine tiskanja pisane rimskim znamenkama. U 19. stoljeću u upotrebi su isključivo arapske znamenke.

Za pronalazak naslovnih stranica knjiga koje su predmet ovog istraživanja koristile su se uglavnom kartice u katalogu rijekosti Znanstvene knjižnice u Zadru. Iako je dio kulturne baštine iz perioda ova četiri stoljeća uspješno digitaliziran u sklopu projekta DIKAZ⁴² još je veliki posao pred osobama koje na projektu rade. Iz razgovora sa zaposlenicima knjižnice saznaje se kako je trenutno

⁴² DIKAZ. URL: <http://dikaz.zkzd.hr/> (2016-01-04)

u procesu unošenje podataka o staroj i rijetkoj tiskanoj građi u elektronički katalog kako bi bile lakše i jednostavnije pretražive, ali i kako bi osobe koje nisu u mogućnosti osobno doći u prostor Znanstvene knjižnice Zadar (primjerice knjižničari drugih hrvatskih knjižnica) imale uvid u impozantnu zbirku stare i rjetke građe kojom se ova knjižnica može pohvaliti.

Slika 7. Prikaz naslovne stranice tiskane u 19. stoljeću. U: Lucić, Hanibal. Skladanja. Zagreb, 1847.

ZAKLJUČAK

Masovna, industrijska proizvodnja knjiga u 15. stoljeću zahtijevala je brže umnažanje knjiga, te je potreba za tiskarskim strojem bila prijeko potrebna. 1455. godine Johannes Gutenberg izumio je tiskarski stroj s ciljem da ubrza način umnožavanja knjiga. Zapanjujuća brzina kojom tiskarstvo osvaja Europu najbolje govori da je Gutenberg u pravi trenutak riješio jedan od najakutnijih i upravo neodložnih problema tadašnje Europe, problem brže i jeftinije proizvodnje knjige, a time i problem stvaranja mnogo efikasnijeg sredstva za širenje znanstvenih i drugih informacija od dotadašnjeg.⁴³

No iako je Johannes Gutenberg izumio tiskarski stroj 1455. godine, proces potiskivanja rukopisne knjige trajao je u razvijenim europskim zemljama pedesetak godina, a u ostalim zemljama čak i više. Početkom 16. stoljeća uvodi se naslovna strana, te je došla kao zamjena u rukopisnoj knjizi korištenog kolofona, incipita, eksplicita i drugih završnih formula. Neki autori čak smatraju kako se povijest tiskarstva u velikoj mjeri veže za povijest naslovne stranice. Također, u 16. stoljeću tipografija, vještina pisanja pomoću specijalno izrađenih žigova, gotovo potpuno istiskuje skriptografiju, no unatoč tomu obilježja rukopisne knjige pronalaze se i u knjigama kroz cijelo 16. stoljeće.

Kroz stoljeća se tipografska, ali i sadržajna obilježja, sve više razvijaju. Stoga su se za potrebe ovog rada analizirale naslovne stranice knjiga tiskanih u razdoblju od 16. do 19. stoljeća, a koje su pisane hrvatskim jezikom. Kao kriterij uzela se u obzir jezična ujednačenost koja pretpostavlja jednaku tradiciju, te je analizirano po 10 naslovnih stranica knjiga pisanih na hrvatskom jeziku iz 16. i 17. stoljeća, te po 20 iz 18. i 19. stoljeća čineći ukupno korpus od 60 analiziranih naslovnih stranica.

Komparativnom analizom utvrdile su se promjene koje su se događale na naslovnim stranicama tijekom stoljeća, a koje su odraz sociokulturnih događanja tog vremena ali i novih izuma i mijenjanja svijesti. Naime, čitatelji sve više

⁴³ Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. 2., prošireno i dopunjeno izd. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 358.

pokazuju interes za nova otkrića, osobito geografska, koja mijenjaju sliku o shvaćanju svijeta. Ovakvo se razmišljanje odražava na strukturu knjižne proizvodnje tog vremena te se u skladu sa željama čitatelja povećava postotak knjiga s profanim sadržajima, a smanjuje se postotak crkvenih knjiga.

Tako je, primjerice, uočeno navođenje dopuštenja za tisak tek na naslovnim stranicama 17. stoljeća, a kao način osiguravanja djela od kopiranja. Također, nailazi se na posvete mecenama koji su financirali tiskanje i distribuciju knjiga, što upućuje na činjenicu kako autor takvog djela nije bio bogat i proslavljen pisac za čija bi djela tiskar znao da će postići uspjeh. Naslov u boji uglavnom se pronalazi u 16. i 17. stoljeću s iznimkom jedne knjige u 18. stoljeću. Vodeni je žig zabilježen samo na jednoj naslovnoj stranici iz 17. stoljeća. Najveća se, naravno, promjena vidi prilikom usporedbe naslovnih stranica iz 19. stoljeća s naslovnim stranicama iz 16. stoljeća. Iako početkom 16. stoljeća knjige počinju nalikovati današnjoj knjizi, može se reći kako naslovna stranica vizualno počinje poprimati oblik moderne današnje naslovne stranice tek u 19. stoljeću. Naime, u 19. se stoljeću prednost davala tehničkom oblikovanju i to na štetu estetskog oblikovanja.

Tiskarski znak, kao prepoznatljiv znak kvalitete tiskara, zabilježen je na naslovnim stranicama 16., 17. i 18. stoljeća i to u podjednakoj mjeri, dok se u 19. stoljeću ovakva praksa napušta.

LITERATURA

Badurina, A. Iluminacija knjiga u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću. // Slovo 34(1984).

Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan. Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća: 1. svezak: VIII.-XVII. stoljeće. Križevci-Zagreb: Veda, 2005.

DIKAZ. URL: <http://dikaz.zkzd.hr/> (2016-01-04)

Hrvatska enciklopedija. URL: <http://www.enciklopedija.hr/> (2016-01-29)

Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007.

Mesaroš, Franjo. Grafička enciklopedija. Zagreb: Tehnička knjiga, 1971.

Mesaroš, Franjo. Tipografski priručnik. Zagreb: Grafički obrazovni centar, 1985.

Naučna biblioteka Zadar. Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci. Zadar : Naučna biblioteka, 1987.

Naučna biblioteka Zadar. Katalog knjiga tiskanih u 17. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Znanstvenoj knjižnici. Zadar : Znanstvena knjižnica, 2005.

Pelc, Milan. Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Proleksis enciklopedija. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/> (2016-01-28)

Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. 2., prošireno i dopunjeno izd. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga 2. Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Velagić, Zoran. Pisac i autoritet. Zagreb: Naklada Ljevak, 2010.

Velagić, Zoran. The hidden author: forms of author's 'I' on the early modern front pages. // Summer School in the Study of Old Books: proceedings / edited by Mirna Willer and Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010. Str. 45-73.

University of Zadar
Department of Information Sciences

Marijana Mohoti

**Development of typographic features on front pages of
early printed Croatian books**

Master's Thesis

Mentor: dr. sc. Marijana Tomić

Zadar, 2016

ABSTRACT

This master's thesis is based on the way typographic features have been cited, but also have changed on the front pages of books dating from 16th until 19th century. Once the review of the beginning of printing industry has been given, the research conducted in the Scientific Library in Zadar will be presented. The aim of this paper is to give an overview on the evolution of typography on front pages of early printed books over the period of four centuries on the examples of books printed in Croatian language in important printing centres of that time, such as Venice, Zadar, Rome and Ancona.

Analyzed books have been found mostly in the fund of the Scientific Library in Zadar, but in the absence of front pages from the 16th century it was still necessary to consult other sources.

Keywords: typographic features, printing, typography, early printed book, cinquecentine, printing press

PRILOG

ISTRAŽIVAČKI KORPUS

KNJIGE 16. STOLJEĆA:

1. DEŠIĆ, Nikola. Hortvlvs animae. [Stoye Rechi Ray Dusse.] Padova, 1560.
2. GUČETIĆ, Arkandeo. Rosario s' dvrxbom prislavnoga imena Iesvsa spassiteglia nascega sloxeno po nedostoinomv slvsi boxiemv poctovanomv pripoviedaozv ozzv fra Arkngelv Gvcetichiv Dvbrovcianinv od reda fratara predikatvra. Rim, 1557.
3. HEKTOROVIĆ, Petar. Ribanye i ribarscho prigovaranye i razliche stvari ine, sloxene po Petretv Hectorovichiv Hvaraninv. Venecija, 1568.
4. KARNARUTIĆ, Brne. Vazetye Sigetta grada sloxeno po Barni Charnarvtichiv Zadraninv. Venecija, 1584.
5. KATEHISMVS. – Katehismvs. Iedna malahna kniga, v'koi yeszv vele potrieni i korisstni Nauczi i Artikuli praue Krsstiansske Vere, sskratkim ilmatsenyem. Tübingen, 1564.
6. MARULIĆ, Marko. Libar Marca Marula Splichianina V chomse usdarsi Istorija Sfete udouice Judit u uersih haruacchi sslosena / chacho ona ubiuoi uodu Olopherna Posridu uois che gnegoue / i oslobodi puch israelschi od ueliche pogibili. Venecija, 1521.
7. RASGOVARAGNE. – Rasgovaragne megiv papistu, i gednim Luteran. Urach, 1555.
8. VRAMEC, Antol. Kronika vezda znovich zpravliena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vrameze Kanouniku Zagrebechkom. Ljubljana, 1578.
9. VRAMEC, Antol. Postilla na vsze leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenzkim jezikom. Varaždin, 1586.
10. ZORANIĆ, Petar. Planine che zdarxe usebi Pismi pete po Pastirich, Pripouisti, i Prituori Iunachou i Dechlic, i Mnoge ostale stuari sloxene po Petru Zoranichiu Nignaninu. Venecija, 1569.

KNJIGE 17. STOLJEĆA:

1. AQUILINI, Ignacije. Offycize Blascenae Dievizae Mariæ sadrusceno Saedno s' Offycizem od Imena boscijega od Duha Svetoga. Venecija, 1689.
2. BARAKOVIĆ, Juraj. Vila Slovinka. Venecija, 1682.
3. BELLARMINO, Roberto. Istvmaceny Symbola apostolskoga, to yest virrovanya Privisokoga, i Pripocctovanoga Gospodina Gardinala Bellarmina, Prineseno u Slovinski Yazik Po Prisvitlomu Gospodinu Petrv Gavdencziv, alli Radovcichiu Splichianinu, Biskupju Rabskomu. Rim, 1662.
4. BETTERA, Bartolomeo. Oronta is Cipra, spievanie. Venecija, 1699.
5. BOIARDI, Ivan (ROYARD, Giovanni). V. Parvv nedigliu priscastya Gospodinova. Venecija, 1690.
6. ČUBRANOVIĆ, Andrija. Ieghivpka Gospodina Andrie Civbranovichia. Venecija, 1632.
7. MIKALJA, Jakov. Blago jezika slovinskoga illi slovník u Komu izgovarajuse rjeci slovinske Latinski, i Diacki. Loreto, 1649.
8. PISCTOLE. – Pisctole i Evangelya priko suega Godiscta Novo istomacena po razlogv Missala dvora rimskoga. Venecija, 1699.
9. ZADRANIN, Ivan. Ovoye schazanye od prisláune Blaxene Diuice Marie Maiche Boxye, Chachoiyoye nauistil Angel Gabriel vpuchienye prislauno Issucharstouo pó Duhu Suetu. A dano na svitlo po F. Ivanv Zdraninv. Venecija, 1647.
10. ZADRANIN, Ivan. Schazovanye od cudnouate ratti chaye bila pod Maltom, a za gnom naslidvye rat od Clissa. Venecija, 1699.

KNJIGE 18. STOLJEĆA:

1. BARAKOVIĆ, Juraj. Giavrlla vressena zvityem od scest vichof svita sloxena v slovinschi giazich. Vbnecich, 1701.
2. BARTULOVICH, Pietro. Razlicite ljkarie. 1799.
3. BLAGO. - Blago odkriveno Mlaoj dicczi, i potribnim ghdije Nacin ugodan znat. Jakin, 1764.

4. DOBRETIC', Marko. Kratko Skupgliegne chiudoredne illiti morale Bogoslovicze svarhu sedam katolicanske czarkve. Ankona, 1782.
5. FILIPOVIC', Jerolim. Pripovidagnje nauka karstjanskoga. Kgnighe parvee. Mleczij, 1750.
6. FILIPOVIC', Jerolim. Pripovidagnje nauka karstjanskoga. Kgnighe drughe. Mletczii, 1759.
7. FILIPOVIC', Jerolim. Pripovidagnje nauka karstjanskoga. Kgnighe trecchie. Mletczih, 1765.
8. JURIC', Petar. Nacin pravi kako Karftiani imadu Bogha moliti Jutrom i vecerom, i Slifcajuchi Svetu Misu; s mnoghim drughim Boggoliubnim molitvam. Mleczi, 1763.
9. LASTRIC', Filip. Nedignik dvostruk. Mletczij, 1766.
10. LASTRIC', Filip. Od' uzame. Mleczi, 1765.
11. LASTRIC', Filip. Svetignjak. Mletczij, 1766..
12. MATTEI Ivan; Mattei Marija. Særze prisveto Jefusovo rafgledano, [sgljubjeno, gjastjeno, nasljedovano. Bnezieta, 1783.
13. MOROSINI BARBON, Vincenzo. Naredjenje upisano na 6. prossjincza 1775. od vlastelina Barbuna Vicenza Morosini 4.°. 1766.
14. NAUK. - Nauk mladoga misnika za poceti, govoriti f. Mifu Prinejcen iz Czarglienicze illitivam Rubrike Latinske u slovniski jezik. Mleczi, 1767.
15. ROSA, Stjepan. Scivot gospodina Jefusa Christa naroda cjoviecjanskoga spasiteglja. Mnezik, 1764.
16. TEREZIC', Luca. Pokripljenje umiruchi. Mleczi, 1747.
17. TURLLOT, Nicolas. Blago nauka karstianskoga truud glasovitij latinski. Mlezzij, 1770.
18. UKAZAGNIE. - Ukazagnie iftine megiu Czarkvom Ifstocnom, i Zapadgniom. Mleczi, 1745.
19. UVJECBANJE. - Uvjecbanje Varhu Sakramenatah Pokoree, i Tila Issukarstova S' Dillami Kripostah Boggoslovnih i S' Kratkim Zabavgliegjrm za jutro, i za Veccer. Vuidno, 1774.
20. ZORICIC', Matteo. Aritmetika u slavni jezik illirski. Jakin, 1764.

KNJIGE 19. STOLJEĆA:

1. AGJIĆ, Kajo. Sastav bogoslovja delorednog. Budim, 1847.
2. AUGUSTINOVIĆ, Jure. Orlif poziva na dalmatine upravxenoga. Druga kniga. Milan, 1850.
3. CARSANA, Giovanni. Kgnigga pastirska prisvitloga Gospodina. Zadar, 1800.
4. DELLA BELLA, Ardelius. Razgovori i pripovidagNA. Mletci, 1805.
5. DEMETER, Dimitrije. Dramatička pokušenja. Dio drugi. Beč, 1844.
6. DUXNOSTI. – Duxnosti podloxnikah prama njihovu samovladaocu na sluxbu pocetljivih ucilistah. Zadar, 1847.
7. ĐORĐIĆ, Ignjat. Marunko. Scpotna – Pjesan. Dubrovnik, 1839.
8. ĐORĐIĆ, Ignjat. Saltjer slovinski. Zagreb, 1851.
9. ĐORĐIĆ, Ignjat. Uzdasi Mandaljene Pokornice u Spili od Marsilje, Zagreb, 1851.
10. FRKOVIĆ, Ciprijan. Vrime sfeto. 19. st.
11. GUNDULIĆ, Ivan. Diela Ivana Gundulića. Knjiga druga. Zagreb, 1847.
12. GUNDULIĆ, Ivan. Osman. Zagreb, 1844.
13. KANIŽLIĆ, Antun. Bogoljubnost molitvena. 1806.
14. LUCIĆ, Hanibal. Izbor starih ilirskih pisnikah. Zagreb, 1847.
15. LUCIĆ, Hanibal. Skladanja. Zagreb, 1847.
16. MARJANOVIĆ, Stjepan. Vitie. Knjiga I. Petčuh, 1839.
17. NAUK. – Nauk oko cerkavica za sluxbu Od Kapetana od Okolija od Pretura, Opchina Pufskih, i drugih u oblasti, od Likare, Rukolicnika, Xivolicnika i ost. Zadar, 1836.
18. PALMOTIĆ, Gjon. Kristiada to jest život i djela Isukrstova. Zagreb, 1852.
19. SMIČIKLAS, Tade. Poviest Hrvatska. Zagreb, 1882.
20. VOLTIĆ, Josip. Ricoslovnik (Vocabulario – Wörterbuch) illiresskoga i nimacskoga jezika s jednom pridpostavljenom grammatikom illi posmenstvom. Becs (Vienna), 1803.